

Een nieuw Land, een Nieuwe Stad

Onderzoek naar de invloed van de tweede wereldoorlog op de aard van de Nederlandse Stedenbouw.

Luchtfoto van Bos en Lommer Amsterdam met links naoorlogse strokenbouw en rechts vooroorlogse gesloten bouwblokken. Bron: (Klokbouw via google images)

Naam: Jop van der Mheen
Vak: Masterscriptie Architectuurgeschiedenis
Begeleider: Koen Ottenheim
Studentnummer: 5580455
Aantal woorden: 16.000

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	2
Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1. De jaren dertig.....	10
1.1 De invloed van overheden op de stedenbouw	11
1.2 De invloed van architecten op de stedenbouw	15
1.3 De invloed van stedenbouwkundigen op de stedenbouw	22
Hoofdstuk 2 De oorlogsjaren	26
2.1 De invloed van Nederlandse bestuurders op de stedenbouw.....	27
2.2 De invloed van de bezetter op de stedenbouw door dagelijks bestuur	30
2.2.1 De Reichsstelle für Raumordnung	30
2.2.2 De Abteilung Siedlung und Bauten	32
2.2.3. Abteilung Bauwirtschaft	34
2.2.4 De invloed van de bezetter op de stedenbouw door middel van culturele gelijkschakeling.....	36
2.4 De invloed van het architecten op stedenbouw	38
Hoofdstuk 3 De wederopbouwperiode 1945-1950	40
3.1 De invloed van overheden op stedenbouw	41
3.2 De invloed van architecten op stedenbouw	44
3.3 De invloed van stedenbouwkundigen op stedenbouw	53
Conclusie	58
Bronnen.....	61

Inleiding

Het stedenbouwkundig plan anno 2022 is het product van een groot aantal betrokkenen. Bij de totstandkoming ervan zijn overheden op verschillende niveaus, planologen, architecten, verkeerskundigen, ontwikkelaars en onderzoekers betrokken. De veelheid en diversiteit van de betrokken wordt verklaard door de complexiteit van hedendaagse stedenbouwkundige problemen. Niet alleen zijn er veel belanghebbenden die baat hebben bij een goed stedenbouwkundig plan, ook vereist de complexe stedenbouw kennis van een breed scala aan disciplines. De alomvattendheid van de stedenbouw wordt niet alleen duidelijk door de betrokkenheid van veel disciplines maar ook door de impact van stedenbouw op maatschappelijke problemen. Segregatie, de wooncrisis, de komst van distributiecentra en datacenters, verkeerscongestie en de stikstofcrisis zijn maatschappelijke problemen die een duidelijk stedenbouwkundige component hebben.¹ Dat er meer aandacht is voor het ruimtelijke aspect van maatschappelijke problemen toont de aanstelling van een minister voor Ruimtelijke ordening en Volkshuisvesting in het kabinet Rutte IV. Dit is voor het eerst sinds 2010, toen het ministerie van VROM werd opgeheven.² Het behoort tot de taken van de nieuwe minister om onder andere een structuurvisie en een nationale omgevingsvisie te ontwikkelen. Ook voor de volkshuisvesting zal beleid worden ontwikkeld dat wordt ondersteund door een volkshuisvestingsfonds.³ Hiermee toont het nieuwe kabinet het belang van een nationaal stedenbouwkundig beleid in te zien. Hoewel er in het afgelopen decennium op nationaal niveau weinig aandacht was voor het belang van goed stedenbouwkundig beleid, bestaat er in Nederland nog altijd een uitgebreide infrastructuur waarin de stedenbouwkundige plannen tot stand komen.

De infrastructuur bestaat uit vele bestuurslagen waarop beleid wordt gemaakt maar ook uit kennisinstituten. Een belangrijke exponent van de wetenschappelijke manier waarop de overheid de ruimtelijke ordening benaderd is het Planbureau voor de Leefomgeving. Door dit orgaan wordt wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de inrichting van Nederland. Dit onderzoek resulteert in aanbevelingen en visies op de toekomst van de ruimtelijke ordening in Nederland.⁴ Op deze manier ontwikkelt het ministerie beleid dat gestoeld is op wetenschappelijk onderzoek. Het ministeriële beleid schept de kaders voor de gemeenten, die

¹ Wesdijk, F. M. C. M. 1982. "Regelgeving in de ruimtelijke ordening." *Beleid en Maatschappij* 9.2: 51.

² https://www.parlement.com/id/vhnnmt7hw7e7/ministerie_van_volkshuisvesting

³ Van Eijk, Gwen, *In de strijd om de woning verzuipt de Solidariteit*, NRC, 14-5-2021.

⁴ "Over het planbureau van de leefomgeving." Via <https://www.pbl.nl/over-het-pbl>

belast zijn met de uitvoering ervan. Gemeenten maken in samenwerking met planologen en ontwikkelaars stedenbouwkundige plannen. Deze stedenbouwkundige plannen zijn de uiteindelijke, fysieke weerslag van het nationale beleid en blijven uitdrukkelijk hangen op het stedenbouwkundig niveau. Het ontwerp van gebouwen wordt niet in het stedenbouwkundige plan opgenomen.

De overheid, de wetenschap en het bedrijfsleven mengen zich op veel verschillende punten in het proces van de totstandkoming van het stedenbouwkundig plan. De huidige complexe structuur en de kaders waarbinnen wetenschappelijk opgeleide stedenbouwkundige werken zijn het resultaat van een decennialange ontwikkeling. Stedenbouw is van een architectonische discipline uitgegroeid tot een geavanceerde, multidisciplinair, en wetenschappelijk bestudeerd vakgebied. In deze scriptie wordt stedenbouw gedefinieerd als het vakgebied dat zich bezighoudt met de totstandkoming van de ruimtelijke ordening. Deze brede definitie reikt van het ontwerp van de stadsplattegrond tot de wetenschappelijke bestudering en theorievorming in de planologie.

Een vormende periode voor de Nederlandse stedenbouw was het tweede kwart van de 20e eeuw, de decennia rond de tweede wereldoorlog. In deze periode ontwikkelde de stedenbouw zich tot een zelfstandige discipline. De stedenbouw is een discipline die ontstaan is uit de architectuur.⁵ De termen bouwkunde en stedenbouwkunde laten zien dat stedenbouwkunde als een variant van bouwkunde beschouwd kan worden. Reeds in het interbellum waren er architecten actief die zich uitsluitend toededen op stedenbouw. Dit was echter uitzonderlijk. Architectuur en stedenbouw waren vaak nauw met elkaar verweven. Dit vormt een contrast met de wederopbouwperiode na de oorlog. Stedenbouw werd in deze tijd een zelfstandig vakgebied dat later zou uitgroeien tot een wetenschappelijke discipline onder de naam planologie. Doordat stedenbouwkundigen zich gingen toeleggen op het ontwerp van de stadsplattegrond en dus geen bemoeienis meer hadden met het ontwerp van de individuele gebouwen veranderde de relatie tussen stedenbouw en architectuur. De relatie tot andere, veelal sociale wetenschappen werd intussen sterker. Tegelijkertijd nam in deze periode de overheidsbemoeienis met de stedenbouw toe. Omdat in deze periode de aard van de stedenbouw veranderde is de periode 1930-1950 de aangewezen periode om te bestuderen. Er is veel onderzoek gedaan naar de vernieuwende architectuur en stedenbouw van de wederopbouwperiode. In de literatuur waar deze scriptie informatie aan ontleent wordt

⁵ S. Bruins, *MJ Granpré Molière: Architectuur en stedenbouw als beroep en als culturele opdracht in de 20ste eeuw* (Groningen: Barkhuis), 47.

aandacht besteed aan de oorlog, de machtsverhoudingen, de architectonische ontwikkelingen en de wederopbouw als maatschappelijk verschijnsel. Met name de periode van de wederopbouw en de oorlogsjaren zijn goed gedocumenteerd. Over de wederopbouwperiode is literatuur beschikbaar die de stedenbouw verbindt aan architectuur én aan maatschappelijke ontwikkelingen.

⁶ In het boek *Een geruisloze Doorbraak* van Tessel Polman en Koos Bosma belichten de auteurs de bestuurskundige hervormingen in deze periode, een groot aantal personen en instanties passeert de revue. Op die manier verhelderen de auteurs de veranderingen en machtsverhoudingen in een bestuurlijk woelige tijd. In het boek wordt vooral aandacht besteed aan de bestuurskundige kant van de stedenbouw en heeft zijdelings aandacht voor het architectonische aspect van de stedenbouw. De invloed van machtsverhoudingen tijdens en na de oorlog wordt helder in dit boek.

De oorlogsjaren zijn een periode die gekenmerkt wordt door ondemocratische en chaotisch bestuur. Dat dit ook een grote invloed heeft gehad op de stedenbouw wordt goed beschreven in het boek *Bouwkunst en de Nieuwe Orde* van David Keuning. Hoe de zogenaamde “Nieuwe Orde” door een gebrek aan geld, aandacht en een niet-constructieve houding de bouwsector volledig laat vastlopen zonder de eigen idealen waar te maken wordt hierin goed omschreven.⁷

De nieuwe orde beïnvloedde niet alleen bestuurskundige structuren maar trachtte ook culturele uitingen in dienst te stellen van het Nationaal-Socialisme. De Nederlandse KultuurKamer was een culturele instelling die een belangrijke invloed had op de beroepsorganisatie van architecten.⁸ Hoe de oprichting van de Kultuurkamer door de bezetter de architectuur en de stedenbouw beïnvloedde wordt duidelijk in het boek *Kunstenaars van de Kultuurkamer: Geschiedenis en herinnering* van Claartje Wesselink.

De schade die door de bezetter aan de bouwsector en de cultuursector wordt toegebracht zorgde voor grote uitdagingen in de wederopbouwperiode. Hoe de architectuur en stedenbouw in die periode werd vormgegeven maakt het boek *Sober en Solide* duidelijk. In dit boek laat Eric D. Lange zien hoe de wederopbouwarchitectuur past binnen de

⁶ T. Pollmann, K. Bosma & C. Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*. (Amsterdam: Boom, 1997), 12.

⁷ D. Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde: Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950* (Nijmegen: Vantilt, 2017), 80.

⁸ Wesselink, C. 2014. *Kunstenaars van de Kultuurkamer: Geschiedenis en herinnering*. Amsterdam: Prometheus.

maatschappelijke context.⁹ Lange besteed ook aandacht aan de stedenbouw van de wederopbouw. De maatschappelijke betrokkenheid van architecten heeft gevolgen voor de vorm en de organisatie van de stedenbouw. Op deze manier toont de auteur de invloed van zowel maatschappelijke ontwikkelingen als architectuur op de vernieuwing van de stedenbouw.

Dat de stedenbouw van de wederopbouw ook sterk bepaald wordt door de nieuwe bestuurlijke situatie wordt duidelijk gemaakt in het boek *Een Miljoen Nieuwe Woningen* door H.T. Siraa.¹⁰ Hij toont hoe in de wederopbouwperiode de oprichting van het ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw een bepalende invloed had op de centralisatie van de stedenbouw. Dit had weer als gevolg dat de wetenschappelijke stedenbouw sterker werd geïntegreerd in het nationale bouwbeleid.

De belangrijkste literatuur over de stedenbouw tijdens de tweede wereldoorlog zijn de twee boeken van Pollmann en het werk van Keuning. De ontwikkelingen worden hierin goed beschreven maar vooral in de werken van de laatstgenoemden ontbreekt de verbinding met ontwikkelingen in de stedenbouw voor en na de oorlog. In de boeken van Lange en Siraa, waarin de wederopbouwperiode wordt bestudeerd, ontbreekt juist een goed verbinding met de ontwikkelingen in de oorlogsjaren. Wel is er veel aandacht voor de manier waarop wederopbouwarchitectuur en stedenbouw geïnterpreteerd kan worden in een architectonische en een maatschappelijke context, ook in verband met de architectonische ontwikkelingen van het interbellum. De verbinding tussen ontwikkelingen in het interbellum, de oorlogsjaren en de wederopbouwperiode wordt in de literatuur mijns inziens onderbelicht. Hoewel er aandacht is voor de gevolgen van oorlogsschade en de impact van de oorlog op de maatschappelijke situatie in het land is er onvoldoende aandacht voor de gevolgen van de bestuurlijke besluiten die genomen zijn tijdens de oorlog. Om de stedenbouw van de wederopbouwperiode en daarna beter te kunnen begrijpen moet de impact van gebeurtenissen tijdens de oorlog duidelijker worden. De stedenbouw is in deze periode zeer sterk veranderd zonder dat voldoende duidelijk is wat daar de oorsprong van is. Hoe de aard van de stedenbouw in de wederopbouwperiode verschilde van de stedenbouw voor de tweede wereldoorlog wordt in de hierop volgende alinea uitgelegd.

⁹ E. De Lange, *Sober en solide. De wederopbouw van Nederland 1940-1965* (Rotterdam: NAI, 1995) 28.

¹⁰ H.T. Siraa, *Een Miljoen Nieuwe Woningen: de rol van de rijksoverheid bij wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963)* (Den Haag: SDU, 1989) 23.

Het verklaren van de verandering van de aard van de stedenbouw is het doel van deze scriptie. In deze scriptie zal onderzocht worden wat er in de periode van 1930 tot 1950 in Nederland gebeurd is dat als verklaring kan dienen voor de grote verandering van de aard en de organisatie van stedenbouw in Nederland. Om deze kwestie te onderzoeken is de hoofdvraag van deze scriptie:

Wat is de invloed geweest van gebeurtenissen tijdens de tweede wereldoorlog op de verandering van de aard van de stedenbouw?

De stedenbouw heeft zich in de onderzoeksperiode die strekt van 1930 tot 1950 sterk ontwikkeld. De omgang van de overheid met stedenbouw is veranderd, de relatie met architectuur is veranderd en de werkzaamheden van de stedenbouwkundigen zijn veranderd. In het decennium voorafgaand aan de tweede wereldoorlog werden stedenbouwkundige plannen gemaakt in opdracht van gemeenten en woningbouwverenigingen. De tekenaars van de plannen waren vaak als architect opgeleid en gebruikten voor de plannen architectonische principes als leidraad.¹¹ De stedenbouwkundige plannen omvatten vaak ook de gebouwen die erin stonden. Dit zorgde ervoor dat stedenbouwkundigen een vooral ontwerpend beroep hadden.

In de wederopbouwperiode trad de centrale overheid vaak op als opdrachtgever. De makers van stedenbouwkundige plannen waren steeds minder gefocust op architectuur en in plaats daarvan juist op niet-architectonische onderwerpen als verkeer, efficiënte bouwmethoden en voorzieningsniveau. De aandacht voor deze onderwerpen kwam voort uit de invloed van het CIAM, een Europees platform voor architectuur en stedenbouw. Het CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) bestond van 1928 tot 1959 en produceerde als belangrijkste idee het concept van de functionele stad. In Nederland hadden deelnemers aan dit platform veel invloed op de wederopbouw. Door niet-architectonische aspecten van stedenbouw als leidraad voor hun ontwerp te gebruiken hielpen ze de overheid bij het realiseren van een ambitieuze woningbouwproductie.¹²

De verschillen tussen de vooroorlogse stedenbouwkundige praktijk en die van de wederopbouw zijn legio. Om die verschillen goed te kunnen vergelijken zullen de drie

¹¹ J. Heeling, V.J. Meyer & J.A. Westrik, *Het Ontwerp van de stadsplattegrond*. (Nijmegen: Sun. 2002). 67.

¹² De Lange, *Sober en solide*, 55.

tijdvakken waarin de onderzoeksperiode kan worden opgedeeld, namelijk het decennium voor de oorlog, de oorlogsjaren en de eerste vijf jaren van de wederopbouwperiode, in aparte hoofdstukken worden behandeld. De deelvragen zijn leidend voor de indeling van de hoofdstukken. Hieronder staan de drie deelvragen die betrekking hebben op de drie tijdvakken samen met de vierde deelvraag die de brede context van de veranderingen onderzoekt.

- Wat was de gangbare stedenbouwkundige praktijk in Nederland in het decennium voor aanvang van de tweede wereldoorlog?
- Hoe veranderde de organisatie van de Nederlandse stedenbouw gedurende de oorlogsjaren en welke actoren waarin daarbij van invloed?
- Wat werd de nieuwe gangbare stedenbouwkundige praktijk na de oorlog?

De drie deelvragen hebben betrekking op de hiervoor genoemde drie tijdvakken, waarbij het tijdvak van de oorlogsjaren het zwaartepunt vormt. De chaos aan het begin van de oorlog, de ingrepen van de bezetter en de invloed van onverzettelijke Nederlandse bestuurders zorgde voor een bijzondere machtssituatie. Het verbinden van gebeurtenissen in deze situatie aan de verandering in de aard van de stedenbouw vult een hiaat in de kennis over de oorsprong van de vernieuwde stedenbouw van door wederopbouwperiode.

De indeling van de hoofdstukken is een chronologisch geordende weergave van de stedenbouw in de onderzoeksperiode. Dit kan omschreven worden als de horizontale structuur, iedere tijdperiode volgt als een nieuwe laag op de voorgaande periode. De scriptie kent in aanvulling op deze “horizontaliteit” ook een “verticale” structuur. De rol van bepaalde typen betrokkenen vormt de “verticale” structuur. In de eerste drie hoofdstukken dragen de paragrafen de namen van de in dat tijdvak relevante betrokkenen bij stedenbouw.

De eerste deelvraag “Wat was de gangbare stedenbouwkundige praktijk in Nederland in het decennium voor aanvang van de tweede wereldoorlog?” schept de context voor het echte onderzoek, de periode direct voorafgaand aan de bezetting in 1940 schiep de context waarin de veranderingen tijdens de oorlog plaats vonden. De rol van verschillende betrokkenen bij stedenbouw wordt hierin geïdentificeerd om een beeld te schetsen van de stedenbouwkundige praktijk in dit tijdvak. Dit is de deelvraag die de leidraad vormt voor het eerste hoofdstuk.

De tweede deelvraag komt in het tweede hoofdstuk aan bod en luidt: “Hoe veranderde de organisatie van de Nederlandse stedenbouw gedurende de oorlogsjaren en welke actoren waarin daarbij invloedrijk?”. De vraag helpt de gebeurtenissen tijdens de oorlog te onderzoeken die van belang zijn voor de organisatie van de stedenbouw. De identificatie van de relevante betrokkenen is juist in dit hoofdstuk van belang omdat in dit hoofdstuk gezocht wordt naar zo concreet mogelijk aanwijsbare gebeurtenissen die de verandering van de stedenbouw veroorzaakt hebben.

In het derde hoofdstuk wordt de derde deelvraag beantwoord, namelijk: “Wat werd de nieuwe gangbare stedenbouwkundige praktijk na de oorlog?”. Door de stedenbouwkundige praktijk van de wederopbouwperiode te vergelijken met die van de jaren dertig worden de verschillen tussen deze perioden op dit vlak zichtbaar. Ook dit hoofdstuk wordt intern gestructureerd door de invloed van verschillende betrokkenen te identificeren en onderzoeken. Dit draagt bij aan het verhelderen van de vergelijking tussen de tijdvakken.

De uitkomst van de deelvragen zal in de conclusie gebruikt te worden om te bepalen wat voor een invloed de gebeurtenissen tijdens de tweede wereldoorlog hebben gehad op de verandering van de aard van de stedenbouw.

Doordat de veranderingen van de nieuwe stedenbouwkundige praktijk ten opzichte van de vooroorlogse praktijk niet alleen beschreven worden maar ook de oorsprong van deze veranderingen in dit werkstuk duidelijk wordt, wordt de betekenis van deze veranderingen ook duidelijk. De complexiteit van de oorlogsgebeurtenissen die relevant zijn voor de Nederlandse stedenbouw geeft betekenis aan de vernieuwde stedenbouw en stelt daarmee de wederopbouw in een nieuw perspectief.

Hoofdstuk 1. De jaren dertig

Bij de inval van de Duitsers in 1940 had de Nederlandse stedenbouw al veel belangrijke ontwikkelingen doorgemaakt. Sinds de tweede helft van 19e eeuw was Nederland gemoderniseerd en verstedelijkt.¹³ Toenemende inwoneraantallen, nieuwe transportmiddelen, een verhoogde levensstandaard en verstedelijking waren ontwikkelingen die ervoor zorgden dat grootschalige uitbreiding en herinrichting van de bestaande steden noodzakelijk werd. De demografische, economische en industriële ontwikkelingen van de periode ervoor zorgden ervoor dat de stedenbouwkunde in de jaren dertig voor complexe problemen stond.¹⁴ In dit hoofdstuk zal de vooroorlogse ontwikkeling van de stedenbouw geanalyseerd worden met behulp van de deelvraag: “Wat was de gangbare stedenbouwkundige praktijk in Nederland in het decennium voor aanvang van de tweede wereldoorlog?”

In de jaren dertig zorgde met name de verstedelijking voor een hoge druk op de ruimte en daarmee voor een complexe belangentegenstelling. Een groot aantal belanghebbenden binnen een beperkte ruimte zorgt vanzelfsprekend voor een belangenstrijd en daarmee voor complexe stedenbouwkundige problemen. De complexiteit van stedenbouwkundige opgaven wordt duidelijk wanneer men het aantal betrokkenen in ogenschouw neemt. Er was een groot aantal betrokken partijen, wat een indicatie is voor de hoeveelheid belangen die speelde in de stedenbouw van de jaren dertig.

Omdat de betrokkenen verschillende belangen representeerden, wordt de rol van verschillende typen betrokkenen gebruikt als structuur om de stand van de stedenbouw te analyseren in deze scriptie. In elk hoofdstuk komt deze structuur terug. In de jaren dertig zijn de belangrijkste actoren de overheid, de architecten en een groep die in deze scriptie wordt aangeduid als “stedenbouwkundig geïnteresseerden”. Dit was een groep mensen uit verschillende beroepsgroepen afkomstig, die zich bezighield met de oplossing van stedenbouwkundige problemen.

Overheden representeerden het publieke belang in de stedenbouw. Het onderscheid tussen publieke en private ruimte was inherent aan de stedenbouw. Het belang van de overheid als representant van het publieke belang is daarom evident. In de jaren dertig vulden

¹³ Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen: achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam: Bert Bakker, 2010) 22.

¹⁴ R. Dettingmeijer, *Open stad: planontwikkeling, stedebouw, volkshuisvesting en architectuur in Rotterdam tussen de twee Wereldoorlogen* (Proefschrift: UU, 1988) 127.

verschillende overheidsinstanties het publieke belang opeen verschillende manier in. Ze namen een leidende rol nemen of traden juist slechts op als mediator tussen tegengestelde private belangen. Overwegend was er sprake van het tweede, overheden namen een minimale rol in bij de stedenbouw. Er was geen centraal, landelijk beleid voor stedenbouw. Dit gaf gemeenten de vrijheid om zelf invulling te geven aan hun rol bij de stedenbouw. In de meeste gemeenten vormden de regels en het beleid van de gemeente en hogere overheden slechts het kader waarbinnen private initiatiefnemers stedenbouwkundige projecten konden ondernemen. In andere plaatsen daarentegen trad de gemeente juist wel op als initiatiefnemer.

De architecten representeerden de technische kant van stedenbouw. Ze zorgden ervoor dat er een praktische uitwerking komt van de stedenbouwkundige ambitie van de opdrachtgever. Het ontwerp van de stadsplattegrond en eventueel de gebouwen daarin was een technische uitwerking van een stedenbouwkundige opgave.

De stedenbouwkundigen ten slotte, representeerden de sociale kant van de stedenbouw. In de jaren dertig was duidelijk geworden dat de stedenbouw een sociale kant had. Het stedenbouwkundig plan kon dienen voor de realisatie van sociale idealen. Doordat de ruimtelijke ordening werd beschouwd als de fysieke neerslag van sociale structuren kon het ingrijpen in het stedenbouwkundig plan gebruikt worden voor het veranderen van de sociale structuren. Deze sociale benadering was vernieuwend en zorgde ervoor dat stedenbouw in de belangstelling kwam te staan van mensen uit verschillende professies. Vaak waren dit architecten, maar ook civiel en militair ingenieurs en sociale wetenschappers interesseerden zich voor stedenbouw. De aandacht vanuit verschillende disciplines leidde ertoe dat stedenbouw op een multidisciplinaire manier benaderd werd. De ongeorganiseerde beroepsgroep van de stedenbouwkundigen in de jaren dertig representeerde een multidisciplinaire en bovenal sociale benadering van de stedenbouw. De stedenbouwkundigen hadden veel invloed op het denken over ruimtelijke ordening maar realiseerden in dit tijdvak nog weinig materialisatie van hun ideeën. De analyse van de rol van de actoren tezamen vormt een representatief beeld van de stedenbouwkundige praktijk in de jaren dertig.

[1.1 De invloed van overheden op de stedenbouw](#)

De Nederlandse overheid nam in de eerste veertig jaar van de 20^e eeuw een aantal besluiten die de machtsverhoudingen omtrent de stedenbouwkundige praktijk voor een belangrijk deel bepaalden. In 1901 is de woningwet aangenomen, in de jaren twintig volgde wetgeving met

betrekking tot het bestemmingsplan en in de jaren dertig wetgeving die het streekplan verplichtte.¹⁵ De wetten stelden eisen aan de kwaliteit van woningen en aan het proces dat aan de bouw voorafging. Door de toename van wetgeving kon de overheid meer invloed uitoefenen op de (woning)bouw. In eerste instantie werden minimale eisen gesteld aan de huizen en met de latere wetgeving ook aan de gebouwde omgeving op grotere schaal.¹⁶ De instelling van wetgeving voor het bestemmings- en streekplan in 1931 legde verplichtingen met betrekking tot de ruimtelijke ordening op aan overheden. Dit betekende een taakverdeling en legde de basis voor een bestuurskundige structuur voor de stedenbouw.¹⁷ Het bestemmingsplan verplichtte gemeenten om de bestemming van grond vast te leggen en het streekplan verplichtte de provincies om een visie te ontwikkelen op de ruimtelijke ontwikkeling van de provincie. De wetgeving bedeede veel macht toe aan vooral lage overheden. Private initiatiefnemers in de stedenbouw waren door de wetgeving voortaan afhankelijk van de goedkeuring van de overheid.

De rol van de overheid strekte zich uit over verschillende niveaus, de belangrijkste niveaus destijds waren die van het rijk, de provincies, de gemeenten en de in opdracht van de gemeenten werkende woningbouwverenigingen. Met name de gemeenten speelden een belangrijke rol in de stedenbouw. Deze afwenteling van verantwoordelijkheden op lage overheden was een decentrale organisatie. De rijksoverheid stelde kaders en financierde stedenbouwkundige ontwikkeling maar lagere overheden werden belast met de uitvoering ervan.

Een van de kaders zijn de woning-eisen die vastgelegd waren in onder andere de woningwet.¹⁸ De financiering nam het rijk op zich middels Rijksvoorschotten. Dit waren goedkope leningen die tussen 1914 en 1921 door de afdeling volkshuisvesting van het ministerie van Binnenlandse Zaken werden uitgegeven aan de bouwers van sociale woningen.¹⁹ Bouwers waren vaak gemeenten en woningbouwverenigingen maar soms ook private investeerders. Woningbouwverenigingen werden aangeduid als “toegelaten instelling”, ze waren toegelaten om de woningbouwopgave uit te voeren. Sociale woningen waren goedkope, goede

¹⁵ Heeling, Meyer & Westrik, *Het Ontwerp van de stadsplattegrond*, 87.

¹⁶ P.A. Soer, “*Uitsluitend werkzaam in het belang van verbetering der volkshuisvesting: Woningbouwverenigingen in Utrecht na de invoering van de Woningwet, 1901-1940.*” (MS thesis, UU, 2009) 14.

¹⁷ Wesdijk, F. M. C. M. 1982. "Regelgeving in de ruimtelijke ordening." *Beleid en Maatschappij* 9.2: 51

¹⁸ Wet van 22 juni 1901 houdende wettelijke bepalingen betreffende de volkshuisvesting.

¹⁹ Dettingmeijer, *Open stad*, 253.

woningen die gebouwd moesten worden in het kader van de verbetering van de woonomstandigheden.²⁰ Dit volkshuisvestingsbeleid had een bepalende invloed op de stedenbouw.

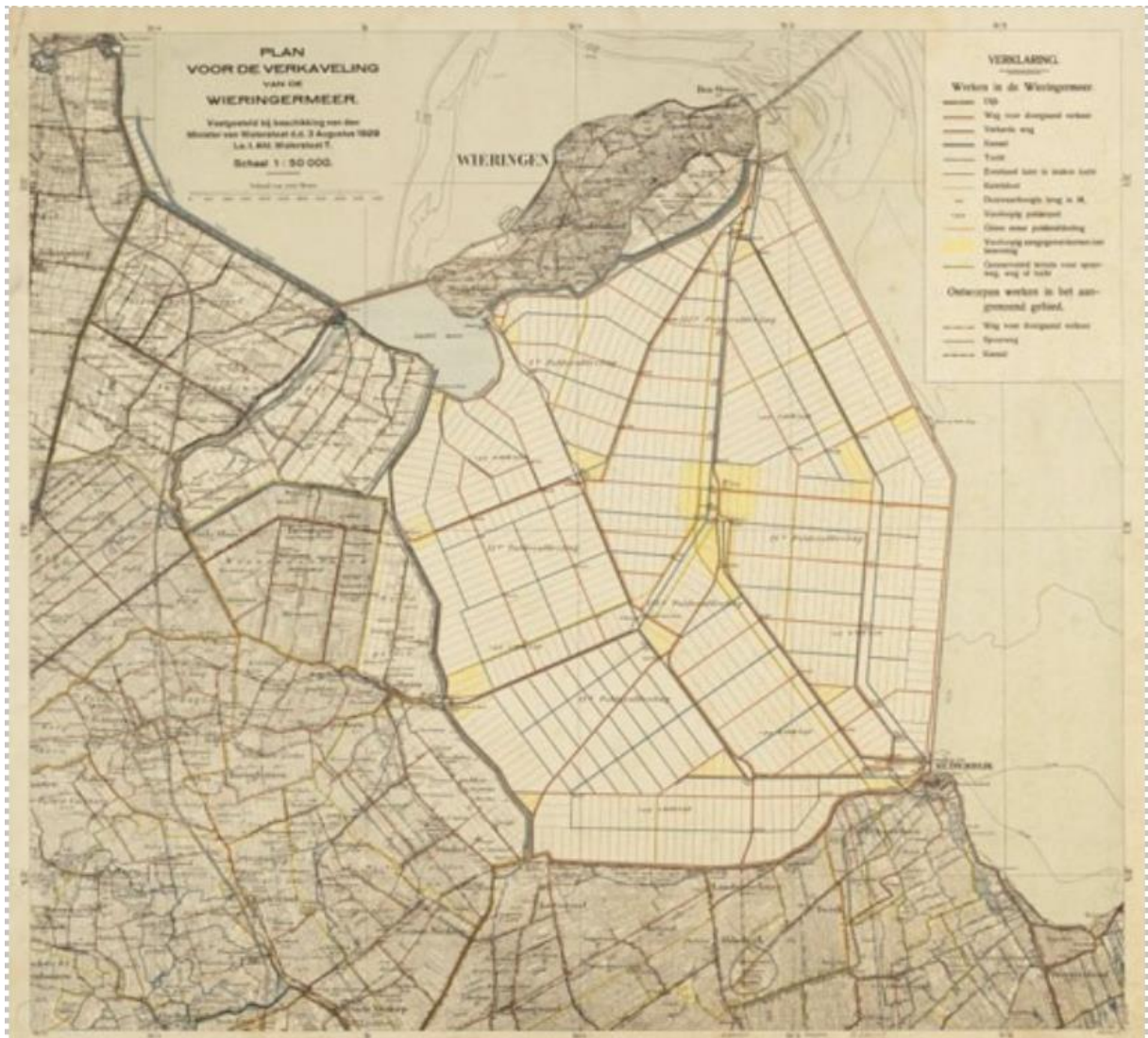
Het bovenstaande was een machtsevenwicht dat in de jaren tien was geschapen en het uitgangspunt vormde voor de organisatie van de stedenbouwkunde in de jaren dertig. In de jaren dertig was de nood wat betreft de woonomstandigheden goeddeels gelenigd. Daarnaast was er door de economische depressie minder geld beschikbaar bij zowel bouwers als de overheid. Om die reden werden de Rijksvoorschotten niet meer uitgegeven. De decentrale bestuurskundige structuur voor stedenbouw bestond echter nog wel. De verantwoordelijkheid voor stedenbouw lag nu inclusief de financiering bij de gemeenten.²¹ Grote, landelijk uitgerolde stedenbouwkundige projecten waren niet aan de orde en de stedenbouw continueerde binnen de kaders die in de decennia daarvoor door wetgeving waren geschapen. De gemeenten faciliteerden of initieerden stedenbouwkundige projecten en bleven daarmee de belangrijkste overheidsorganisatie met betrekking tot de stedenbouw. De rol van woningbouwverenigingen nam af ten gunste van private investeerders. In 1921 werden door woningbouwverenigingen landelijk 20.000 woningen gebouwd. Dit nam toe tot gedurende jaren twintig maar nam na de beurskrach van 1929 snel af en bereikte in 1939 een dieptepunt van 2000 woningen. In de jaren dertig namen particuliere bouwers 90% van de woningbouwproductie, die rond de 40.000 woningen per jaar lag, voor hun rekening. Hoewel er dus nog wel veel gebouwd werd in deze periode betrof dit dus vooral particuliere initiatieven.

Een andere overheidsorganisatie die in sommige gevallen invloedrijk was voor de stedenbouw was de Rijkswaterstaat. Deze plande overal in het land infrastructurele werken. Bekende voorbeelden zijn de afsluitdijk, die in 1929 voltooid werd en de Noordoostpolder en de Wieringermeerpolder. Onderdeel van deze grote werken was de bouw van dorpen in de nieuwe polders. In de Wieringermeer werden dorpen gebouwd in opdracht van de speciaal daarvoor door het ministerie van Landbouw en Visserij opgerichte “Stichting Bouwbureau de

²⁰ P.A. Soer, “*Uitsluitend werkzaam in het belang van verbetering der volkshuisvesting: Woningbouwverenigingen in Utrecht na de invoering van de Woningwet, 1901-1940.*” (MS thesis, UU, 2009) 27.

²¹ Soer, *Uitsluitend werkzaam in het belang van verbetering der volkshuisvesting*, 28.

Wieringermeer". Deze stichting werd aangestuurd door de Rijkswaterstaat. Voor militaire werken bestond een vergelijkbare centraal gestuurde planning.²²

Abbeelding 1: Plan voor de verkaveling van de Wieringermeer uit 1929. Met geel zijn de dorpskernen aangegeven. (Bron: Regionaal Historisch Centrum Alkmaar)

De ruimtelijke orde werd in de jaren dertig vooral herschapen in het stedelijk gebied.²³ Dit was het gevolg van landbouwmechanisatie, verstedelijking en industrialisatie. Stadsuitbreiding en stadsvernieuwing waren belangrijke opgaven in de stedenbouw van de jaren dertig. Beide opgaven hadden vooral betrekking op woningbouw. Binnenstedelijke

²² Wolffram, D. J., Berkers, E., Technocraten en bureaucraten. Ontwikkeling van organisatie en personeel van de Rijkswaterstaat, 1848-1930." *BMGN-Low Countries Historical Review* 119.2 (2004): 267.

²³ Soer, *Uitsluitend werkzaam in het belang van verbetering der volkshuisvesting*, 29.

vernieuwing was wegens verdeelde eigendomsstructuren een ingewikkelde opgave en vond daarom sporadisch plaats. Vaker werd woningbouw gepleegd in uitbreidingswijken.

Er waren grofweg drie mogelijke scenario's bij de ontwikkeling van uitbreidingswijken waarbij de bemoeienis van gemeente gradueel verschilde. De eerste was die waarbij een particuliere investeerder grond aankoopt en daar een wijk op ontwierp en bouwde, inclusief een verkaveling en een stadsplattegrond. De gemeente voorzag in de infrastructuur.²⁴

Een tweede mogelijkheid was het scenario waarbij een woningbouwvereniging grond aankocht en daarop een wijk plande, de gemeente faciliteerde in dit scenario de infrastructuur in overleg met de woningbouwverenigingen.²⁵

Ten slotte bestond er een scenario waarin de gemeente de grond aankocht, herverkavelde, van infrastructuur voorzag en doorverkocht aan woningbouwverenigingen en particuliere ontwikkelaars. Het was ook mogelijk dat de gemeente zelf huizen bouwde in het gebied zoals bijvoorbeeld de Rotterdamse Woningdienst deed.²⁶ In deze gevallen bepaalde de gemeente de stedenbouwkundige opzet.

Het laatste scenario was het meest gebruikelijk in de grote steden, waar een grote bouwopgave was betaalbare woningbouw.²⁷ Het tweede scenario paste ook bij de stedelijke omgeving terwijl het eerste scenario een traditionelere procedure was die nog wel veel voorkwam maar niet trendbepalend was in de jaren dertig. In het tweede en het derde scenario was de verantwoordelijke voor de stadsplattegrond ook de verantwoordelijke voor de bebouwing, wat de afstemming van de stedenbouw en de architectuur vereenvoudigde. In alle gevallen was de gemeente de eindverantwoordelijke voor het stedenbouwkundig plan. In de eerste twee scenario's als controleur, in het derde scenario als initiatiefnemer. De belangrijke rol van de gemeente paste bij de decentrale organisatie van de stedenbouw in deze periode.

1.2 De invloed van architecten op de stedenbouw

Architecten hadden zich in de jaren dertig ontwikkeld tot een zelfstandige beroepsgroep. In tegenstelling tot 19e-eeuwse bouwers, die vaak projectontwikkelaar, aannemer en architect in één persoon verenigden, traden de ontwerpers van gebouwen enkel als ontwerper op en

²⁴ J. Kingma, "Blijvend aantrekkelijk: Tuinwijken van de jaren'30." (TU Delft: Proefschrift, 2012) 18.

²⁵ Heeling, Meyer & Westrik, *Het Ontwerp van de stadsplattegrond*, 87.

²⁶ Dettingmeijer, *Open stad*, 249.

²⁷ J. Kingma, "Blijvend aantrekkelijk: Tuinwijken van de jaren'30." (TU Delft: Proefschrift, 2012) 193.

waren dubbelrollen zeldzamer geworden.²⁸ Het architectenberoep was uitgegroeid tot een kunstzinnig vak.

Nadat in de eerste decennia van de 20^e eeuw een veelheid aan architectuurstromingen was ontstaan, had de architectuurdiscussie zich in de jaren dertig ontwikkeld tot een tegenstelling van twee hoofdstromingen, die van het traditionalisme en die van het modernisme. Deze architectuurstromingen konden onderscheiden worden door hun idee over wat bepalende moest zijn voor vorm. Aanhangers van modernistische architectuuropvattingen vonden dat praktische overwegingen leidend moesten zijn bij het bepalen van de vorm. Dit betekende dat moderne, efficiënte bouwtechnieken de voorkeur hadden en dat deze techniek ook zichtbaar moest zijn. Het realiseren van ruime en lichte woningen was het doel dat met deze middelen bereik diende te worden.

Traditionalisten namen esthetische overwegingen als leidraad voor het bepalen van de vorm. Mooie gebouwen waren volgens traditionalisten herkenbare gebouwen. Om herkenbaarheid te bereiken moesten traditionele materialen als baksteen en hout gebruikt worden en moest de functie van een gebouw duidelijk afleesbaar zijn. Huizen waren daarom eenvoudig, kerken kregen een toren en raadhuisen waren monumentaal en hadden een prominente plek in de stad.²⁹

De ideeën die de architecten van de beide richtingen hadden over vorm pasten zij ook toe bij het ontwerpen van het stedenbouwkundig plan. Traditionalistische stedenbouw bediende zich net als de architectuur van herkenbare vormen. Het was daarom belangrijk dat alle functies herkenbaar waren aan de gebouwen, alle huizen verschillend waren om massaliteit te voorkomen en traditionele stratenpatronen te gebruiken. In de stedelijke omgeving waren huizen geschakeld in rijen in korte of gekromde straten. In de landelijke omgevingen waren huizen vrijstaand met voor- en achtertuinen. Voor belangrijke, representatieve gebouwen werd een zekere monumentaliteit nagestreefd. Dit betekende dat ze aan een plein, op een plein of aan het einde van een zichtas moesten staan. Omdat voor traditionalisten stedenbouw een echte ontwerpogave was paste het ontwerp van het stedenbouwkundig plan binnen het takenpakket van de architect.

²⁸ J.E. Abrahamse, R. Noyon & B. Bakker, *Het oude en het nieuwe bouwen: Amsterdam, de markt en de woningbouw*. (Amsterdam: Uitgeverij Thoth, 2008) 44.

²⁹ Bruins, *Granpré Molière: Architectuur en stedenbouw als beroep en als culturele opdracht in de 20ste eeuw*, 91.

Voorbeelden van traditionalistische stedenbouw in de jaren dertig zijn tuinsteden zoals Haren Gn en Driebergen-Zeist.³⁰ Op deze plekken zijn in opdracht van commerciële ontwikkelaars ruime en groene wijken voor de hogere middenklassen gerealiseerd. Het traditionalisme uitte zich in de ruime opzet met lage eengezinswoningen met voor- en achtertuinen gelegen aan korte, brede straten omzoomd door bomenrijen en ander groen.³¹ De breedte van de lanen en de grote van de huizen representeerden een hiërarchie binnen de wijken.³² De architectuur van de huizen in de wijken was veelal traditioneel. Een voorbeeld waarin het tuinwijkmodel duidelijk naar voren komt is de Sterrenboschwijk in Driebergen. Deze wijk werd van 1922 tot in de oorlog ontwikkeld door de verkoop van kavels door de eigenaar Manger Cats van buitenplaats Sterrenbosch. Veel kopers waren aannemers, architecten of particuliere investeerders die op de ruime kavels aan de brede lanen traditionele, ruime, veelal vrijstaande eengezinswoningen bouwden. Kopers schafften vaak hooguit enkele kavels aan, wat resulteert in een verscheidenheid aan huizen. Het stedenbouwkundig plan was door Manger Cats geïnitieerd en maakte gebruik van de reeds aanwezige verkavelingspatronen op het landgoed.

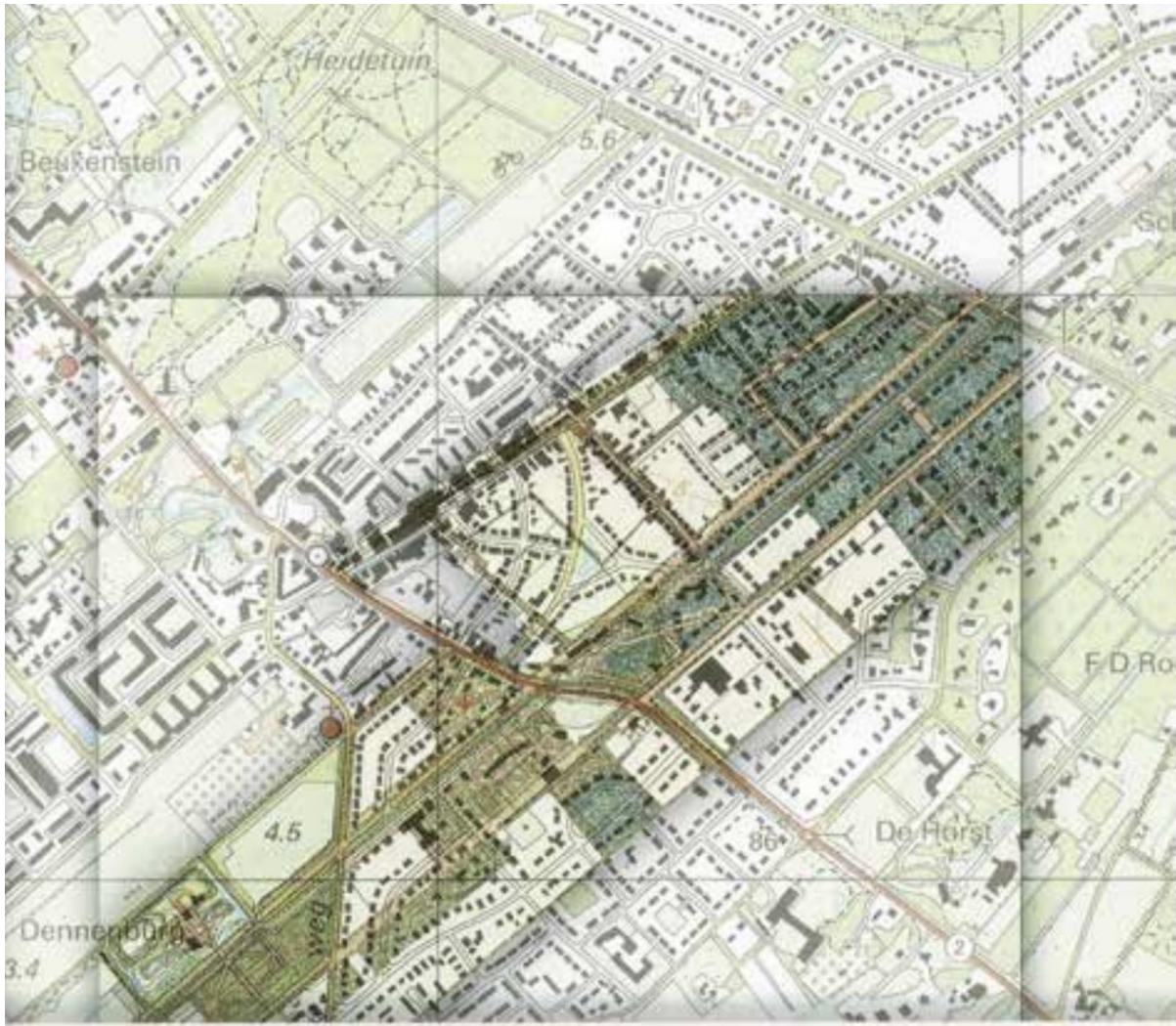
³⁰ Kuiper, J. A., *Visueel & dynamisch: de stedenbouw van Granpré Molière en Verhagen 1915-1950*. (Delft: Publikatieburo Bouwkunde, 1991), 57, <https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid:f6a10c00-01c0-4c54-b20e-f53f5a0475fe?collection=research>

³¹ Kingma, J., *Tuinwijken in Zeist. De allure van het interbellum*. (Driebergen-Rijsenburg, Uitgeverij Kleine Geschiedenis van de Heuvelrug, 2009), 21.

³² Bruins, *Granpré Molière: Architectuur en stedenbouw als beroep en als culturele opdracht in de 20ste eeuw*, 77.

Afbeelding 2: Straatbeeld in de wijk Sterrebosch in Driebergen. Ruime en vrijstaande huizen aan een brede laan.
(Bron: Funda)

Afbeelding 3: De oude landschapsstructuur van het landgoed Sterrebosch met stervormige bospaden geprojecteerd op een hedendaagse topografische kaart. Het is goed zichtbaar dat de in de jaren dertig gecreëerde structuur zich baseerde op het bestaande. (Bron: Kingma, Tuinwijken in Zeist)

De modernistische stedenbouw werd net al de modernistische architectuur gebaseerd op praktische overwegingen. Functionaliteit stond voorop, een modernistisch stedenbouwkundig plan was daarom een efficiënt stedenbouwkundig plan. Het streven naar lucht, licht en ruimte werd ook toegepast op de stedenbouw. Omdat volgens de modernisten de stedenbouw in dienst moest staan van maatschappelijke doelstellingen was het zo efficiënt mogelijk realiseren van de doelstellingen belangrijker dan de vorm van de gebouwen of het stedenbouwkundig plan. Omdat modernisten zo veel theoretiseerden over het nut en de noodzaak van de stedenbouw droegen ze bij aan de verzelfstandiging van de stedenbouw. De oplossingen die zij voor de architectuur aandroegen werden ook voorgesteld voor een vernieuwing van de stedenbouw. In het kader van de functionaliteit en rationaliteit moest het

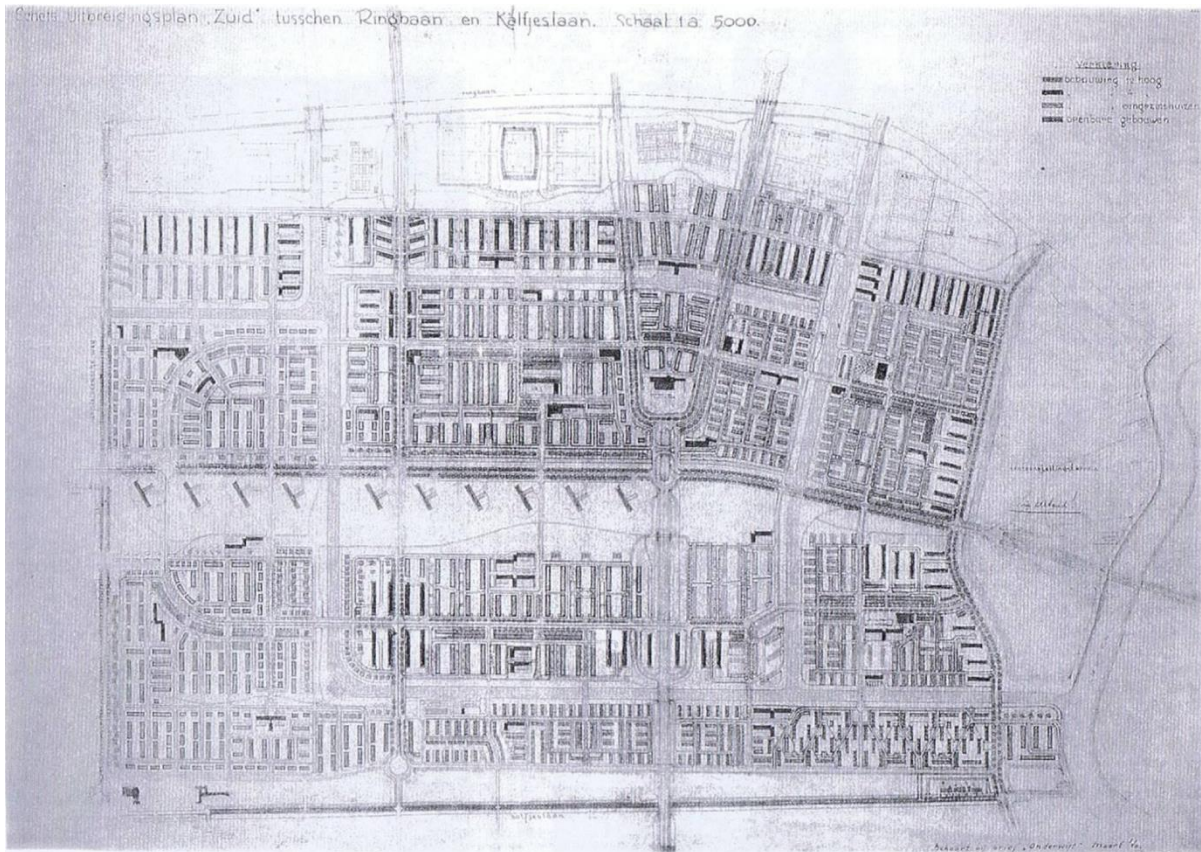
stedenbouwkundig plan bedacht worden door daarin gespecialiseerde stedenbouwkundigen. Op deze manier waren modernistische architecten tegelijkertijd betrokken en afstandelijk bij het thema stedenbouw. Een belangrijk document waaruit de betrokkenheid van modernistische architecten bij de stedenbouw bleek, is de verklaring van La Sarraz in 1928, die het beginpunt van de modernistische, functionalistische “Congres Internationaux d’Architecture Moderne” (CIAM) markeerde.³³ Het CIAM was een platform van moderne architecten en stedenbouwkundigen die zich op een rationalistische met stedenbouwkundige kwesties bezighielden. Het rationalisme uitte zich in efficiënte bouwtechnieken en strikte functiescheiding. Door dit platform werd gepropageerd dat stedenbouw en architectuur de sociale en politieke situatie moesten representeren.³⁴ Dit platform was invloedrijk en veel bekende architecten sloten zich erbij aan. Uit Nederland sloten Beesd-Stam, G. Rietveld, Van Eesteren en Berlage zich aan. Dit waren tevens de architecten die modernistische stedenbouw realiseerden in Nederland. In de jaren dertig was dit beperkt maar tijdens de wederopbouw kreeg voor van Eesteren veel invloed.

Voorbeelden van vooroorlogse modernistische stedenbouw zijn het Amsterdamse Betondorp (1924) en het stedenbouwkundig plan van Buitenveldert (1935), tevens in Amsterdam. Deze wijken worden gekenmerkt door rechte stratenpatronen met strokenbebouwing in een ruime opzet. Vooral het stedenbouwkundig plan voor Buitenveldert omvat veel openbaar groen. Deze voorbeelden zijn uniek in Nederland. Modernistische stedenbouw werd zeer weinig toegepast in de jaren dertig en het stedenbouwkundig plan voor Buitenveldert werd pas na de oorlog voltooid.³⁵

³³ Eric Paul Mumford, *The CIAM discourse on urbanism, 1928-1960* (Cambridge: MIT press, 2002), 12.

³⁴ Eric Paul Mumford, *The CIAM discourse on urbanism, 1928-1960* (Cambridge: MIT press, 2002), 14.

³⁵ Bruins, *Granpré Molière: Architectuur en stedenbouw als beroep en als culturele opdracht in de 20ste eeuw*, 92.

Afbeelding 4: Een door van Eesteren ontworpen plan voor Buitenveldert. Dit plan is gemaakt in 1934 en niet als zodanig uitgevoerd. De strokenbouw die zo typerend is voor de modernistische stedenbouw is goed te herkennen. (Bron: VanEesterenmuseum.nl)

De architectonische trend van het modernisme vormde een belangrijke stimulans voor de ontwikkeling van de stedenbouw tot een zelfstandige discipline. Omdat zij de maatschappelijke doelen boven de esthetiek stelden zagen zij in dat er bredere overwegingen meegenomen moesten worden in de totstandkoming van het stedenbouwkundig plan. Deze veelheid aan overwegingen die een rol speelde bij de totstandkoming van het stedenbouwkundig plan is typerend voor de jaren dertig waarin de stedenbouw voor complexere opgaven stond dan in de decennia daarvoor. Dit zorgde ervoor dat de stedenbouw in de belangstelling kwam te staan van personen uit verschillende beroepsgroepen. Deze brede belangstelling zorgde ervoor dat in de jaren dertig de eerste stappen werden gezet naar de totstandkoming van de stedenbouwkundige als zelfstandig beroep. In de volgende paragraaf wordt hier verder op ingegaan.

1.3 De invloed van stedenbouwkundigen op de stedenbouw

In de jaren dertig stond de stedenbouw als zelfstandig beroep nog in de kinderschoenen. Van verschillende kanten was er interesse voor de stedenbouw. Uit verschillende beroepsgroepen waren in de eerste decennia van de 20e eeuw mensen aangetrokken voor de uitbreiding van de steden. In eerste instantie hadden vooral ingenieurs zich beziggehouden met stedenbouw. De uitbreiding van steden in de omringende weilanden was een technische opgave, wegens de noodzaak tot aanleg van infrastructuur.

Nadat in 1902 de woningwet was ingevoerd was er meer aandacht voor woonkwaliteit. Deze verschuiving van aandacht zorgde ervoor dat architecten zich gingen bezighouden met de stadsplattegrond, zij hadden oog voor woonkwaliteit. Het stedenbouwkundig plan konden ze daar ook toe inzetten.

Ook mensen uit andere beroepsgroepen gingen zich bezighouden met stedenbouw. In de jaren dertig waren er mensen uit allerlei beroepsgroepen betrokken bij de stedenbouw.³⁶

De invloed van architectonische trends op stedenbouw was een onderdeel van een bredere maatschappelijke belangstelling voor het onderwerp stedenbouw. De voorkeur die modernistische architecten hadden voor moderne technieken en de voorkeur van traditionele architecten voor traditionele vormen waren onderdeel van een bredere zoektocht naar nieuwe oplossingen, nieuwe vormen en nieuwe symbolen. Dit had te maken met de grote maatschappelijke veranderingen in de westerse wereld in de eerste decennia van de 20e eeuw. Bevolkingsgroei, verstedelijking, de opkomst van de diensteneconomie en de opkomst van een grote middenklasse zorgde ervoor dat de druk op de steden toe was genomen. De architectonische oplossingen van de traditionalisten en modernisten waren slechts een onderdeel van een grotere groep mensen die naar oplossing van maatschappelijke vraagstukken zocht. Het ontwerp van de stadplattegrond werd ten dienste gesteld van de oplossing van maatschappelijke problemen, dit was een nieuwe benadering van stedenbouw. Onder andere ingenieurs, artsen, sociologen en journalisten hielden zich in de jaren dertig bezig met stedenbouw.

Een voorbeeld van de belangstelling vanuit de journalistiek was Ebenezer Howard, een Britse journalist die in 1902 het concept van de tuinstad presenteerde in zijn boek *Garden Cities of Tomorrow*. De tuinstad was een kleine stad van 32.000 inwoners die ruim en groen was

³⁶ Abrahamse, Noyon & Bakker, *Het oude en het nieuwe bouwen*, 64.

opgezet met mogelijkheden voor eigen voedselvoorziening.³⁷ De tuinstad was geordend in een traditionele vorm en gebouwd volgens traditionele technieken. Howard was geïnspireerd door spiritueel georiënteerde schrijvers zoals Ralph Waldo Emerson en Walt Whitman. Het idee van de tuinsteden kreeg ook in Nederland navolging en inspireerde vooral traditionalistische architecten. In de jaren dertig werden veel middenklasse-wijken gebouwd volgens het tuinstadmodel. Het tuinstadconcept toonde zich in de ruime en groen opzet van de wijken. Een ander voorbeeld van een tuinwijk is Tuindorp Vreewijk in Rotterdam uit 1920. Deze wijk, die voor de onderklasse was gebouwd was door architecten Hendrik Petrus Berlage en Marinus Jan Granpré Molière ontworpen naar de principes van Howard.

Afbeelding 5: Traditionalistisch stedenbouwkundig plan met op de straat gerichte bouwblokken, esthetische lijnen, veel groen en functievermenging door Granpré Molière, Verhagen en Kok, 1920. (Bron: Het Nieuwe Instituut)

Dat de stedenbouw in de belangstelling stond van sociale wetenschappers blijkt uit het pleidooi van de Schotse socioloog Patrick Geddes. In 1915 publiceerde hij het boek *Cities in Evolution* waarin hij een terughoudend ingrijpen in stedelijke structuren bepleitte. Hij

³⁷ Kingma, *Blijvend aantrekkelijk: Tuinwijken van de jaren'30*, 43.

vergeleek stedelijke structuren met organische structuren en beschouwde ze als de ruimtelijke weerslag van sociale structuren. Wegens het organische karakter was grootschalig planmatig ingrijpen volgens Geddes geen goed idee. Wanneer er wel werd ingegrepen moest een onderzoek naar economische en demografische factoren gedaan worden. Dit was volgens Geddes noodzakelijk om weloverwogen in een stedelijke structuur in te kunnen grijpen. De visie van Geddes getuigt van een maatschappelijke kijk op stedenbouw. Het pleidooi voor een meer onderzoekende en belangen-wegende stedenbouw kwam ook bij andere denkers terug.

Vanuit de bouwkunde kwam de belangrijkste bijdrage aan de ontwikkeling van de stedenbouw van de jonge Nederlandse bouwkundige J. M. de Casseres. Hij bepleitte in 1929 op 27-jarige leeftijd een wetenschappelijke stedenbouw. In een artikel in *De Gids* voorzag hij deze wetenschap vormgegeven als een integratie van verschillende wetenschappelijke disciplines onder de noemer planologie. Hij was de eerste die deze term gebruikte.³⁸ Door geïntegreerd wetenschappelijk onderzoek te doen voorafgaand aan het maken van een stedenbouwkundig plan zouden betere oplossingen voor moderne stedenbouwkundige problemen gevonden kunnen worden, zo meende hij. Dit definieert nog steeds de planologie. Deze visie was destijds revolutionair in Nederland maar kreeg niet direct veel invloed, pas decennia later bleek het belang van de bijdrage van De Casseres.

Vanuit de civiele techniek was er ook belangstelling voor de stedenbouw. Theodoor Karel van Lohuizen was een student civiele techniek die zich al in 1912 mengde in de discussie over oprichting van een leerstoel stedenbouw in Delft. Hij bepleitte in het *Technisch Studenttijdschrift* de leerstoel in te laten nemen door een civiel ingenieur, teneinde de stedenbouw toe te spitsen op hygiënische, bedrijfskundige, economische en technische vraagstukken.³⁹ Zijn betoog mocht niet baten want de leerstoel werd uiteindelijk ingevuld met de benoeming van Granpré Molière, de bekende architect. In de jaren dertig kreeg van Lohuizen als Ingenieur wel een belangrijke rol in de stedenbouw. Via de Amsterdamse dienst Publiek werken was hij betrokken bij de totstandkoming van onder andere het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP). Na de oorlog werd hij hoogleraar stedenbouw aan de Technische Hogeschool.

³⁸ K. Bosma & C. Wagenaar, *JM de Casseres. De eerste planoloog* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2003) 12.

³⁹ Van Lohuizen, Th. K. 1912. "De stedenbouw aan de Techn. Hoogeschool" *Technisch Studenten - Tijdschrift*, nr.3: 116.

Vanuit vele beroepsgroepen was er belangstelling voor de stedenbouw. Deze brede belangstelling had gezorgd voor een veelheid aan perspectieven op stedenbouw. Dit resulteerde erin dat in de jaren dertig gebleken was dat de stedenbouw zodanig complex was dat ze een verzelfstandiging als onderzoeksgebied en beroepsgroep verdiende. De oprichting van een leerstoel was een eerste mijlpaal maar later volgden de oprichting van een beroepsvereniging en werd de leerstoel uitgebreid tot een volledige opleidingsrichting. De Bond Nederlandse Stedenbouwkundigen (BNS) werd op 21 december 1935 opgericht. De opleidingsrichting stedenbouw aan de polytechnische school in Delft ontstond in 1933. De eerste stappen naar verzelfstandiging van de stedenbouwkunde waren gezet in de jaren dertig en vormen de context van de ontwikkeling van de stedenbouw in de oorlog en in de wederopbouwperiode.

Hoofdstuk 2 De oorlogsjaren

De oorlogsjaren vormen een belangrijk omslagpunt in de ontwikkeling van de Nederlandse Stedenbouw. De oorlogsschade, het machtsvacuüm, de bemoeienis van de bezetter, de plannen voor wederopbouw, de doorlopende architectuurdebat en de invloed van de oorlog op de moraal van de Nederlandse bevolking bleken allemaal van invloed te zijn op deze ontwikkeling. De veelheid aan factoren wordt in dit hoofdstuk besproken, geordend door de invloed van de belangrijkste betrokkenen in aparte paragrafen te behandelen. De deelvraag die in dit hoofdstuk beantwoord zal worden is: “Hoe veranderde de organisatie van de Nederlandse stedenbouw gedurende de oorlogsjaren en welke actoren waren daarbij van invloed?”

Meteen in de eerste oorlogsdagen vonden gebeurtenissen plaats die bepalend waren voor de hervorming van de stedenbouw in Nederland. Bij de inval van de Duitse bezetter in Nederland op 10 mei 1940 ontstond een strijd die, hoewel hij slechts zeven dagen duurde, aanzienlijke schade aanrichtte aan de Nederlandse gebouwde omgeving. Een van de belangrijke linies lag ten noorden van de Waal waardoor steden zoals Arnhem, Wageningen en Rhenen zwaar werden beschadigd. In Zeeland, waar het verzet twee dagen langer aanhield dan in de rest van het land was de schade ook groot. De omvangrijkste schade werd veroorzaakt door het bombardement op Rotterdam op 14 mei. Hier werden 24.000 woningen verwoest op een nationaal totaal van ongeveer 30.000 verwoeste woningen.⁴⁰ De omvang van de schade was aanleiding om direct na de capitulatie te beginnen met wederopbouwplannen die weldra de gehele bouweconomie beheersten.

Doordat de wederopbouwplannen in een bezet land werden gemaakt waren er veel complicerende factoren zoals onvrijheid, repressie, bestuurlijke chaos, een vastlopende economie en voortdurende machtsstrijd tussen Nederlandse en Duitse bestuurders. Het aan het begin van de oorlog aanwezige optimisme omtrent de mogelijkheden voor wederopbouw van het land ebde na het eerste jaar snel weg. Met het voortduren van de oorlog stortte de economie steeds verder in, werden de vrijheden van burgers steeds verder beperkt en werd er een bouwstop afgekondigd.⁴¹ Vanzelfsprekend had dit een negatieve invloed op de bouwproductie en daarmee op de voortgang van de ontwikkeling van de

⁴⁰ Lange, *Sober en solide. De wederopbouw van Nederland 1940-1965*, 34.

⁴¹ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 52.⁴¹

stedenbouw. Ondanks de vele beperkingen en de bouwstop waren er toch veel gebeurtenissen die de stedenbouw blijvend zouden doen veranderen.

2.1 De invloed van Nederlandse bestuurders op de stedenbouw

Hoewel de stedenbouw in de jaren dertig vooral een beleidsonderwerp voor gemeenten was geworden bleef de rijksoverheid eindverantwoordelijk voor dit thema. Het belangrijkste waren de afdeling volkshuisvesting van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Rijkswaterstaat. Na de capitulatie vertrokken het parlement, het kabinet en de koninklijke familie naar Londen. De ministeries bleven achter onder het bestuur van de secretarissen-generaals maar waren hun vertegenwoordiging in de regering kwijt.

Het landsbestuur was ondertussen overgedragen aan de opperbevelhebber van het leger, generaal Henri Winkelman. Hij bleef aan tot de installatie van de burgerregering van Seyss-Inquart op 29 juni. Winkelman's benoeming was bedoeld om de regeringszaken voor het moment waar te nemen. Het paste niet binnen zijn mandaat beleid te maken of ministeries aan te sturen. Des te opmerkelijker is het daarom dat hij tijdens zijn korte regeerperiode op last van de regering in ballingschap op 17 mei Ir. J.A. Ringers als Rijkscommissaris voor de wederopbouw en de bouwnijverheid (W&B) installeerde⁴². Op een onbewaakt ogenblik werd een belangrijke post geschapen waar zich later in de oorlog veel macht zou concentreren. De gemeenten waren in oorlogstijd druk met andere zaken en het verantwoordelijke ministerie was in een bestuurscrisis terechtgekomen. De vanouds belangrijkste instanties waren vleugellam en in dit machtsvacuüm kon het commissariaat voor W&B de macht over het stedenbouwkundig beleid naar zich toe trekken.

De benoemde Rijkscommissaris was Johannes Aleidis Ringers, hij was voor de oorlog directeur-generaal van Rijkswaterstaat geweest, bekleedde meerdere commissariaten en was ten tijde van de Duitse inval werkzaam als directeur van de Nederlands Indische Spoorwegmaatschappij (NIS).⁴³ Hij was tevens adviseur geweest van de ministers van defensie en van buitenlandse zaken inzake de waterlinie. Zijn ervaring maakte hem geschikt om het herstel van de verwoeste bruggen, gemalen, dijken, treinsporen en andere infrastructuur te coördineren. Dit deed hij onbezoldigd, hij leefde van zijn salaris als directeur

⁴² Pollmann-Schlichting, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 175.

⁴³ Pollmann-Schlichting, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 147.

van de NIS.⁴⁴ Het mandaat van het commissariaat strekte zicht uit over de gehele wederopbouw en bouwnijverheid en dat betekende dat ook volkshuisvesting en andere civiele werken de verantwoordelijkheid van het commissariaat waren. Dit ging ten koste van de macht van het ministerie van Binnenlandse Zaken.

Het commissariaat was een bijzonder orgaan omdat het een groot takenpakket had en weinig aansturing maar wel financiering ontving vanuit de regering. Daarbij was commissaris Ringers ambitieus en wilde hij de wederopbouw tot in de kleinste details controleren⁴⁵ Door het brede takenpakket van het commissariaat had het veel medewerkers nodig. Het groeideal snel uit tot een orgaan met honderden medewerkers. De grootte van de verantwoordelijkheden bracht ook een grote macht met zich mee. Het commissariaat was voor alle bouwwerkzaamheden verantwoordelijk en mocht alle bouwwerkzaamheden controleren. Het commissariaat intervenieerde vaak en bemoeide zich tot in details met allerhande projecten. Er kon vanaf 17 mei 1941 geen bouwactiviteit meer worden aanbesteed zonder de toestemming van dit commissariaat.

De autoriteit van Ringers en zijn commissariaat werden breed geaccepteerd, ook door de bezetter. Dit was bijzonder omdat het niet onder supervisie stond van de regering in ballingschap en ook niet Duitsgezind was. Omdat Ringers een autoritair leidersfiguur was concentreerde de macht zich in de praktijk rondom zijn persoon. De bezetter accepteerde de autoriteit van het commissariaat omdat het nagenoeg zelfstandig opereerde, door de autoriteit van de commissaris en omdat het als centralistisch orgaan grip bood op de Nederlandse bouwsector.

Op 7 Augustus 1940 werd Ringers door Seyss-Inquart van commissaris tot Algemeen Gemachtigde (AG) “gepromoveerd” met dezelfde portefeuille.⁴⁶ Dit versterkte de machtspositie van het commissariaat nog verder. De machtsconcentratie vormde een contrast met de vooroorlogse situatie waarin de macht over stedenbouw gedecentraliseerd was. De centralisatie van de stedenbouw en aanverwante beleidsonderwerpen werd voorts gemotiveerd door de omvang van de oorlogsschade, waarvan het herstel centrale coördinatie vereiste. De schaarste aan bouwmaterialen, het nationale belang van goede wederopbouw en

⁴⁴ Pollmann-Schlichting, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 175.

⁴⁵ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 97.

⁴⁶ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 94.

de toekenning van schadevergoedingen waren andere inhoudelijke motivaties voor centralisatie.⁴⁷

De omvang van de schade zorgde ervoor dat de kennis die nodig was voor het wederopbouwen van verwoeste steden niet voorhanden was op gemeentelijk niveau. Lokale diensten van het centrale wederopbouwcommissariaat coördineerden daarom de wederopbouw. Voorbeelden zijn de Dienst Wederopbouw Rotterdam (DiWeRo) en de Dienst Wederopbouw Middelburg (DiWeMi).⁴⁸

Omdat in Nederland niet veel bouwmaterialen werden geproduceerd en door de oorlog import was bemoeilijkt werd de aanvoer van bouwmaterialen vanaf het begin van de oorlog door de bezetter gecontroleerd. Het was één van de kerntaken van het commissariaat om te bepalen welke bouwprojecten beschouwd konden worden als een geschikte bestemming voor deze bouwmaterialen.⁴⁹

Het maken van kwalitatief hoogwaardige wederopbouwplannen werd van nationaal belang geacht. De wederopbouw bood de kans om steden te herstructureren en op die manier duurzaam te verbeteren. Dit was in het belang van de woonomstandigheden en de economie. Hiermee legde het zichzelf een stedenbouwkundige opgave op. Het commissariaat was met de stedenbouw niet alleen ambitieus maar had ook veel machtsmiddelen ter beschikking. Het mocht alle stedenbouwkundige plannen vetoën en kon daarnaast de eigen plannen doordrukken door grond of gebouwen te onteigenen.⁵⁰

De toekenning van schadevergoedingen was een derde motivatie voor controle op de plannen en vormde tevens een extra machtsmiddel. Het motiveerde bouwers tot een meewerkende houding. Het resulteerde in een commissariaat dat veel macht had op het ontwerp en die macht ook gebruikte.⁵¹

In 1942 werd een bouwstop afgekondigd die het commissariaat alle wind uit de zeilen nam. Het de facto einde van het commissariaat volgde op 1 april 1943, toen Ringers gearresteerd werd en tot het einde van de oorlog geïnterneerd werd in Nederlandse en Duitse gevangnissen en kampen. Het commissariaat werd niet statutair ontbonden maar was zonder taak en zonder leiding vleugellam.

⁴⁷ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 97.

⁴⁸ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 216.

⁴⁹ Pollmann-Schlichting, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 180.

⁵⁰ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 93.

⁵¹ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 97.

2.2 De invloed van de bezetter op de stedenbouw door dagelijks bestuur

De Duitse bezettingsmacht oefende onder leiding van Reichskommissar Arthur Seyss-Inquart op verschillende manieren invloed uit op de Nederlandse stedenbouw. De bezettingsmacht noemde zichzelf officieel een burgerregering en regeerde in eerste instantie met een tactiek van de “fluwelen handschoen”. In het eerste halfjaar van de bezetting meende de Reichskommissar dat Nederland en Duitsland als Germaanse landen zo veel op elkaar leken dat met lichte drang de geambieerde gelijkschakeling bewerkstelligd kon worden. Toen dit niet lukte ontpopte de “burgerregering” zich al snel als een repressief militair regime.⁵² De gelijkschakeling werd met steeds meer dwang opgelegd. Nederland moest zowel cultureel als bestuurlijk gelijkgeschakeld worden met Duitsland. Het is in dit licht dat de Duitsers ingrepen in het Nederlandse openbaar bestuur en in het culturele leven.

De stedenbouw werd zowel door de bestuurlijke als de culturele hervormingen beïnvloed. De voor de stedenbouw relevante Duitse bestuurlijke hervormingen bestonden uit de oprichting van drie nieuwe bestuursorganen. Eén bestuursorgaan hield zich bezig met ruimtelijke ordening, dit was de Reichsstelle für Raumordnung. Twee bestuursorganen hielden zich bezig met de bouwsector in bredere zin, dit waren de Abteilung Siedlung und Bauten en de Abteilung Bauwirtschaft. De culturele hervormingen die relevant zijn voor de stedenbouw waren die die impact hadden op de beroepsvereniging voor architecten.⁵³ De architecten vormden de beroepsgroep waaruit stedenbouwkundigen hoofdzakelijk afkomstig waren. De beperkingen die de culturele hervormingen aan de architecten oplegden raakten indirect de ontwikkeling van de stedenbouw.

2.2.1 De Reichsstelle für Raumordnung

De Reichsstelle für Raumordnung (RfR) was een in 1935 opgerichte Duitse dienst die deel uitmaakte van de centrale regering van het Derde Rijk en als doel had een samenhangende ordening voor het Derde Rijk te ontwikkelen. Hermann Roloff, de referent van de RfR in Nederland die zich bezighield met “Planungsgrundlagen und Wissenschaftliche Raumforschung” had als opdracht gekregen de bestuurlijke structuur voor de stedenbouw in Nederland te hervormen. Dit deed hij door middel van de oprichting van de Rijksdienst voor het Nationale Plan in 1941. Dit was een dienst die tot doel had een bestuurlijke structuur voor

⁵² Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 11.

⁵³ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 43.

stedenbouw te ontwikkelen naar Duits model. De bestuurlijke structuur omvatte het definiëren en oprichten van diensten die een vaste rol in zouden moeten nemen bij het initiëren, ontwerpen, controleren en goedkeuren van ruimtelijke plannen in Nederland als provincie van het Derde Rijk. Het ontwerpen van deze bestuurlijke structuur heet planvorming en was van belang voor de wettelijke legitimiteit van stedenbouwkundige plannen. Planvorming stond ook in de belangstelling van het commissariaat voor W&B en zodoende was de oprichting van de Rijksdienst voor het Nationale Plan door de bezetter een gevoelige slag.⁵⁴

De Duitsers waren geïnteresseerd in dit onderwerp omdat ze de bestuursstructuur wilden “verduitsen” en omdat ze de ze geïnteresseerd waren in de Nederlandse ervaring met planvorming⁵⁵ Zodoende was de oprichting van de dienst gedeeltelijk met Nederlandse hulp en naar Nederlandse plannen bewerkstelligd. Het commissariaat voor W&B kreeg geen zeggenschap over het uiteindelijke bestuur van de dienst. Naar Duits model werd de dienst ondergebracht bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Dit ministerie stond onder leiding van de Duitsgezinde secretaris-generaal mr. K.J. Frederiks⁵⁶.

Het herscheppen van de bestuurlijke structuur voor stedenbouw naar Duits model slaagde gedeeltelijk. Het Duitse model behelsde de opzet van “Zusammenfassende, übergeordnete Planung und Ordnung des Deutschen Raumes für das gesamte Reichsgebiet”.⁵⁷, dit was een nationale staatsplanning. De RfR moest alle ruimtelijke plannen coördineren en andere overheidsinstanties werden onbevoegd verklaard. De gemeentelijke planning werd opgeheven en vervangen door een systeem van plangebieden die overeenkwamen met de bestaande provincies. Deze plangebieden werden vanuit de RfR⁵⁸ De nationale staatsplanning vond weinig toepassing tijdens de oorlog door een gebrek aan bouwactiviteiten maar zouden later wel bepalend blijken voor de planvorming van de naoorlogse wederopbouw. Ondanks dat het concurreerde met het Nederlandse Commissariaat voor W&B was het één van de weinige constructieve bijdragen van Duitse bestuurders aan de Nederlandse stedenbouw.

⁵⁴ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 48.

⁵⁵ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 49.

⁵⁶ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 50.

⁵⁷ Der Reichsarbeitsminister an Reichsminister Kerrl vom 28.9.1935 zit. nach Wolfgang Istel: *Entwicklungslinien einer Reichsgesetzgebung für die Landesplanung bis 1945*. In: Beiträge zu Raumforschung, Raumordnung und Landesplanung. Dortmund 1985, S. 83.

⁵⁸ Pollmann-Schlichting, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 221.

2.2.2 De Abteilung Siedlung und Bauten

In januari 1941 werd Walther Munster door Seyss Inquart aangesteld als Bevollmächtigte für das Wohnungs- und Siedlungswesen. Dit bureau groeide in de loop van 1942 uit tot de Abteilung Siedlung und Bauten.⁵⁹ Het maakte vanaf toen deel uit van het Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft, een van de vier ministeries die door de regering van Seyss Inquart waren ingesteld. Het beleid van het Generalkommissariat werd in sterke mate bepaald door besluiten die door de centrale regering in Berlijn. In plaats van een echt zelfstandig ministerie was het een verlengstuk van hogere bestuursorganen.⁶⁰ Zodoende functioneerden het Generalkommissariat en de Abteilung Siedlung und Bauten in een centralistisch stelsel.

De Abteilung Siedlung und Bauten was een van de zeldzame uitvoerende bureaus van de bezetter. In tegenstelling tot andere Duitse organen bestuurdde ze niet alleen maar voerde ze ook projecten uit. De doelstelling van de Abteilung was om in het kader van propaganda in Nederland bouwwerken te realiseren van nationaalsocialistische aard. In Den Haag bouwde het bureau een politiekazerne en een commandobunker voor Seyss Inquart en in Doorn waren gevorderde plannen voor de bouw van Nationaalsocialistisch politie-opleidingscentrum, een zogenaamde NaPoLa (National Politische Lehranstalt). De prestaties van de Abteilung waren gering door de oorlogsomstandigheden, voor productiemiddelen moest het bureau concurreren met militaire organisaties.⁶¹

Er is één voor de stedenbouw relevant project dat door de Abteilung Siedlung und Bauten gerealiseerd werd, de Maria Christinawijk in Heerlen. De wijk werd gebouwd om de Nederlandse economie bij de oorlogsindustrie te betrekken. De huizen in de wijk waren bedoeld voor de Duitse beamtten die de organisatie van de nabijgelegen steenkolenmijnen zouden overnemen⁶² Omdat de ontwikkeling van de wijk een Duits initiatief was werd het ontwerpen naar nationaalsocialistische idealen. Dit gold voor de architectuur en voor de stedenbouw. De huizen zijn ontworpen in de stijl van de Stuttgarter Schule met Hollandse elementen. Daarnaast is er een standaardbouw toegepast met waarbij de indeling van de huizen overal identiek is maar het ontwerp van de gevels met regelmaat verschilt om een herkenbaar straatbeeld te creëren. De huizen hebben een vast aantal slaapkamers, een wc en

⁵⁹ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 51.

⁶⁰ De Jong, L. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 4. (Den Haag: SDU 1972) p.66.

⁶¹ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 53.

⁶² Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 72.

een bomvrije kelder. De indeling en de voorzieningen in de huizen zijn een uitwerking van de woningwet die Hitler op 3 November 1940 uitgeroepen, de Führerlass. De woningwet van Hitler was net als de Nederlandse woningwet van 1902 bedoeld om een norm te stellen voor fatsoenlijk woonomstandigheden en had ook gevolgen voor de stedenbouw. De standaardisering van de bouw die in de Führerlass werd gepropageerd diende om vergroting van de jaarlijkse woningbouwproductie mogelijk te maken. Daarnaast stelde de Führerlass ook eisen aan de typen woningen die gebouwd moesten worden, namelijk eengezinswoningen met een tuin. De eisen van de Führerlass hadden grote invloed op de stedenbouwkundige opzet van wijken. Dit is in de Maria Christinawijk duidelijk zichtbaar. De wijk bestaat uit relatief korte straten met eengezinswoningen met voor- en achtertuinen. De ruime opzet van de wijk moest bijdragen aan de mogelijk voor Arische gezinnen om hier met grote aantallen Arische kinderen te kunnen wonen. Het nationaalsocialistische karakter komt voorts naar voren in de oorspronkelijke opzet van de wijk, die een centraal gelegen partijgebouw bevat. Dit deel van de wijk is niet gerealiseerd.

De nationaalsocialistische stedenbouw waar de Maria Christinawijk een voorbeeld van is, werd gekenmerkt door standaardbouw, traditionele architectuur, een beperkt streven naar monumentaliteit en ruimtelijkheid. De stedenbouwkundige opzet zelf was niet revolutionair maar de organisatie die aan de bouw voorafging was dat wel. De wijk betrok een rol in de samentrekking van de Nederlandse economie met de Duitse economie en werd om die reden van hogerhand verordonneerd. Deze centralistische aanpak van stedenbouw was ten tijde van de bouw nieuw in Nederland. Naast de kenmerken van het ontwerp was ook de planningspraktijk waarbij de Abteilung Siedlung und Bauten namens de centrale overheid de stedenbouw waarnam kenmerkend. De abteilung Siedlung und Bauten neemt daarmee een rol in als eerste centralistisch opererend overheidsorgaan voor de stedenbouw.

Afbeelding 6: De Maria Christinawijk in Heerlen in 2011. Twee kenmerken zijn goed herkenbaar: De standaardhuizen met traditionele gevel en de strokenbouw. Bron: Heerlenvertelt.nl

2.2.3. Abteilung Bauwirtschaft

De Abteilung Bauwirtschaft was een bureau dat op een indirecte manier veel invloed had op de Nederlandse stedenbouw. De Bevollmächtigte für die bauwirtschaft was Richard Werckshagen. Hij was een afgevaardigde van de Duitse Rijksbouwmaatschappij Organisation Todt (OT), waarmee de oprichting van de Abteilung Bauwirtschaft past binnen het streven naar centralistisch beleid door de Duitse bezetter.⁶³ Het bureau was belast met de controle op de bouweconomie door middel van regulering van de handel in bouwmaterialen. Dit diende in eerste instantie om inzicht te krijgen in de beschikbaarheid van grondstoffen, later om bouwstoffen veilig te stellen ten behoeve van de oorlogsvoering.⁶⁴ Vanaf augustus 1940 werd door het bureau bij het commissariaat voor W&B verzocht om een maandelijks overzicht van

⁶³ Andreas Faludi, H. Mäding & W. Strubelt, *ine weiße Weste? Die niederländische Nationalplanung unter deutscher Besatzung* (Hannover: ARL, 2009) 32.

⁶⁴ Klemann, Hein A.M. 1997. "De Nederlandse economie en de Tweede Wereldoorlog." *Tijdschrift voor geschiedenis* 110 : 13.

geplande en lopende bouwwerkzaamheden en de daarbij benodigde bouwmaterialen.⁶⁵ Toen de Duitse oorlogseconomie meer grondstoffen ging gebruiken ontstond in de bezette gebieden materiaalschaarste. In het eerste oorlogsjaar werd er in samenwerking met het commissariaat voor W&B een beoordelingscriterium bedacht dat het belang van verschillende bouwprojecten woog door het in te delen in niveaus. Het eerste niveau was de bouw voor de Wehrmacht, het tweede niveau bouwen voor nutsvoorzieningen, voedselvoorziening en wederopbouw en het derde niveau omvatte gewone bouwactiviteiten.⁶⁶ De handel in hout, staal en beton werd in 1940 beperkt voor het tweede en derde niveau.⁶⁷ In het tweede oorlogsjaar werd het bureau van een nuttig en redelijk verdelingsapparaat een vehikel van de bezetter om de Nederlandse hulpbronnen mee leeg te roven ten bate van de oorlogseconomie. In juli 1942 werd een officiële bouwstop ingesteld voor niet-militaire werken, deze duurde tot het einde van de oorlog.⁶⁸ De regulering van de bouwstoffenhandel werd gehandhaafd in samenwerking met Nederlandse diensten. Bouwbureaus waren Nederlandse, vóór de oorlog opgerichte diensten die handel in oorlogstijd moesten reguleren.⁶⁹ De beperkende maatregelen voor de bouw waren samen met de Arbeitseinsatz (tewerkstellingen) de belangrijkste reden voor de ineenstorting van de Nederlandse bouwsector tijdens de tweede wereldoorlog.⁷⁰ Het ingrijpen in de bouweconomie had twee gevolgen voor de stedenbouw. Enerzijds saboteerde het de ontwikkeling van de stedenbouw. Anderzijds werd door het ingrijpen van de Abteilung de controle op de bouwstoffenhandel genormaliseerd. De samenwerking met de Nederlandse Bouwbureaus zorgde ervoor dat controle op de bouwstoffenhandel ook een Nederlands ingrijpen werd. Daardoor was er tijdens de naoorlogse wederopbouw een infrastructuur die overheidscontrole uitoefende op de bouwstoffenhandel. Het ingrijpen van de Abteilung in de bouwstoffenhandel schepte mogelijk een precedent en normaliseerde de acceptatie van overheidsingrijpen in de gehele bouwsector.

⁶⁵ Klemann, "De Nederlandse economie en de Tweede Wereldoorlog.", 15.

⁶⁶ M. G. J. Duijvendak & B. de Vries, *Stad van het Noorden: Groningen in de twintigste eeuw*. (Assen: Uitgeverij Van Gorcum, 2003) 48.

⁶⁷ Klemann, "De Nederlandse economie en de Tweede Wereldoorlog.", 15.

⁶⁸ Klemann, "De Nederlandse economie en de Tweede Wereldoorlog.", 15.

⁶⁹ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 52.

⁷⁰ Klemann, "De Nederlandse economie en de Tweede Wereldoorlog.", 18.

2.2.4 De invloed van de bezetter op de stedenbouw door middel van culturele gelijkschakeling.

De culturele gelijkschakeling door de bezetter werd uitgewerkt als controle op het culturele leven. Dit betekende dat beroepsorganisaties voor artistieke beroepen opnieuw georganiseerd moesten worden op een manier die dienstbaar was aan de nationaalsocialistische propaganda. Ook architectuur en stedenbouw werden beschouwd als kunstvormen die ingezet moesten worden voor propagandadoeleinden. De beroepsorganisaties moesten zich daarvoor volgens het Duitse Gildemodel gaan organiseren. De hervorming diende om vijandige architecten te boycotten en om de stijl en vorm van gebouwen en stedenbouwkundige plannen te beïnvloeden.⁷¹

Er waren een aantal verenigingen die van belang zijn voor de ontwikkeling van de stedenbouw tijdens de oorlog. De Bond voor Nederlandse stedenbouwkundigen (BNS), de overkoepelende Nederlandse Organisatie voor Kunstenaars (NOK) en de beroepsorganisatie voor architecten, de Bond voor Nederlandse Architecten (BNA). De BNS kreeg niet te maken met noemenswaardige maatregelen tijdens de bezetting. Vermoedelijk had dit te maken met het niet-artistieke karakter van het stedenbouwkundige beroep.⁷² De NOK was een overkoepelende organisatie die in mei 1940 was opgezet om de positie van Nederlandse kunstenaars te versterken maar daar niet in slaagde. De BNA was wegens de vervlechting van stedenbouw en architectuur de meest belangwekkende vereniging voor stedenbouwers⁷³, en tevens de vereniging die de meest last van de bezetting ondervond.

De BNA was in 1919 uit een fusie ontstaan en trad op als belangenbehartiger, publicist van een vaktijdschrift en beroepsopleider voor architecten.⁷⁴ Doordat de BNA in 1939 met twee concurrerende verenigingen, het Nederlandsch Instituut voor Architecten (NIVA) en de Nederlandsche Bond van Bouwmeestersgilden, fuseerde was het in 1940 de belangrijkste beroepsvereniging voor Architecten.⁷⁵

De ballotage voor de BNA was streng, een interne opleiding en een bijbehorend examen toetsten de geschiktheid van architecten.⁷⁶ Een lidmaatschap van de BNA leverde een plaats op in het architectenregister en dat fungeerde als kwaliteitskeurmerk.

⁷¹ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 53.

⁷² Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 73.

⁷³ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 61.

⁷⁴ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 37.

⁷⁵ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 38.

⁷⁶ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 36.

De bezetter beschouwde de BNA als een vertegenwoordiging van de Nederlandse bouwcultuur en om die reden was het een geschikt instituut om invloed op uit te oefenen teneinde de Nederlandse bouwkunst te beïnvloeden.⁷⁷ De hervorming verliep stroef. In 1941 infiltreerde de NSB in de BNA en zorgde ervoor dat bepaalde architecten geroyeerd werden en er een nieuw bestuur werd ingesteld. Dit resulteerde in 1943 in een uitstroom van leden en een situatie waarin twee besturen actief waren.⁷⁸ Uiteindelijk bestond de BNA alleen nog in naam. Dit was door de bezetter niet voorzien maar de afbraak van de BNA bood wel een kans om een vervangende nationaalsocialistische beroepsvereniging op te richten. Dit was het Gilde van Bouwkunst, Beeldende Kunst en Kunstambacht (BKK) dat werd opgericht in 1941 en onder leiding stond van T. Goedewaagen.⁷⁹ Het Gilde van BKK was onderdeel van de Nederlandse Kultuur Kamer (NKK). De NKK was gemodelleerd naar het Duitse voorbeeld van de Kulturkammer. Het werd opgericht door het Departement van Voorlichting en Kunsten (DVK), dat een verlengstuk vormde van het Duitse ministerie van Propaganda.⁸⁰ De bestuurlijke structuur waarin het ministerie, het DVK, de NKK en het Gilde elkaar achtereenvolgend aansturen is te kenmerken als centralistisch.

Het Gilde van BKK kende een moeizame start, bij de oprichting november 1941 kwamen slechts enkele tientallen aanmeldingen binnen. In 1942 werd het lidmaatschap verplicht gesteld voor architecten, wat ervoor zorgde dat de meerderheid van de architecten zich aanmeldde. Wie als architect werkzaam was zonder lidmaatschap van het Gilde kon beboet worden met een maximaal bedrag van 5000 gulden.⁸¹ Tegelijkertijd was het lidmaatschap alleen toegankelijk voor architecten in het bezit van een ariërverklaring. Door deze combinatie van maatregelen dwong het Gilde architecten tot een lidmaatschap waarbinnen weinig artistieke en politiek vrijheid mogelijk was.⁸² Deze controle op het beroep was precies het doel van de Kulturkamer. In 1942 werd het lidmaatschap een voorwaarde om als architect te mogen werken. Dit zorgde ervoor dat nu het merendeel van de architecten wél lid werd. De groei van het ledenaantal maakte het Gilde van BKK eindelijk relevant maar door de bouwstop die in juli van hetzelfde jaar zou worden afgekondigd verdampt het belang ervan al

⁷⁷ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 43.

⁷⁸ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 52.

⁷⁹ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 52.

⁸⁰ C. Wesselink, *Kunstenaars van de Kulturkamer: Geschiedenis en herinnering* (Amsterdam: Prometheus, 2014) 23.

⁸¹ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 70.

⁸² Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 68.

snel. Het gilde kon dus niet direct invloed uitoefenen op lopende projecten van architecten en stedenbouwkundigen.

Het gilde had wél invloed op de wederopbouwplannen. Doordat het gilde de geschiktheid van architecten bepaalde had het invloed op de wederopbouwplannen.⁸³ De invulling van deze geschiktheid was vooral afhankelijk van politieke voorkeur en connecties en in mindere mate van stijl en competentie.⁸⁴ Omdat een duidelijke staatsstijl voor architectuur en stedenbouw ontbrak was meegaandheid in de bezetting een belangrijk criterium.⁸⁵ Het gilde van BKK fungeerde als een filter voor de architectenkeuze van het commissariaat voor W&B. Het droeg slechts bij uitzondering architecten aan. Deze passieve bemoeienis kenmerkte de invloed van het BKK.

De invloed van het culturele beleid van de bezetter op de stedenbouw was niet groot maar wel exemplarisch voor de centralisatie die gedurende de bezetting op allerlei vlakken werd doorgevoerd. De opheffing van de eigen organisatie van architecten en de vervanging daarvan door een overheidsgeleide beroepsvereniging had tijdens de oorlog zelf geen grote invloed op de stedenbouw maar zorgde er wel voor dat centrale controle op architectenkeuze genormaliseerd werd. Bij de wederopbouw na de oorlog werd door het ministerie van Openbare Werken Wederopbouw voor de keuze van architecten en stedenbouwkundigen gebruik gemaakt van registers die ze zelf opstelde. De BNA was geen partij in deze. Dit is een identieke methode voor centrale overheidsbemoeienis met architectenkeuze.

2.4 De invloed van het architecten op stedenbouw

De invloed van architecten op de stedenbouw tijdens de oorlogsjaren was sterk afhankelijk van de rol die ze door anderen kregen toebedeeld. Zelfstandig hadden ze echter ook invloed door middel van een voortdurend professioneel debat over de rol van architecten in stedenbouw. Omdat de belangrijkste beroepsorganisatie voor architecten de facto was opgeheven werd het architectuurdebat via alternatieve kanalen gevoerd.

Het architectuurdebat had ook een meer fundamenteel karakter dan voorheen. Dit kwam omdat er geen dagelijkse bouwpraktijk was die als voer voor discussie kon dienen. Het architectuurdebat verwerd tot discussie over de betekenis van architectuur. Omdat de stedenbouw als middel tot een hoger doel kon dienen werd hieraan veel betekenis toegeschreven en was dit een belangrijk deelonderwerp in de architectuurdiscussie. De

⁸³ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 68.

⁸⁴ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 97.

⁸⁵ Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 98.

traditionelen en de modernen bleven de belangrijkste uitersten in het architectuur- en stedenbouwdebat maar ze groeiden tijdens de oorlog naar elkaar toe door een gedeelde zoektocht naar Nederlandse identiteit. De gezamenlijk interesse leidt niet direct tot overbrugging. Door middel van creatief redeneren lukte het zowel traditionelen als modernen om hun stroming als typisch Nederlands en een representatie van de Nederlandse “volksgeest” te kwalificeren.⁸⁶ Later waagden ze alsnog een poging om samen tot een standpunt of definitie over stedenbouw te komen. Door Nederlandse stedenbouw te definiëren kon het beschermd worden tegen Duitse beïnvloeding. Belangrijke stappen in de gezamenlijke zoektocht werden gezet in congressen waar architecten uit beide richtingen samenkwamen. Deze vonden plaats in Doorn in 1941 en 1942 en staan bekend als de “Doornse Leergangen”.⁸⁷ De verdienste van de leergangen was dat architecten uit beide richtingen met elkaar in gesprek kwamen en jonge architecten de principes van beide stromingen tegelijk gingen accepteren. Traditionalistische stedenbouwkundige principes geschikter werden geschikt geacht voor kleine kernen terwijl modernistische stedenbouwkundige principes geschikter waren voor grootstedelijke gebieden. Een andere uiting van de overbrugging was de bredere acceptatie van traditionele vormentaal naar aanleiding van de grootschalige verwoestingen van historische binnensteden. Een derde uiting is de brede acceptatie van rationalisatie in de bouw. De overbrugging van de principes kwam naast een saamhorigheidsgevoel ook voort uit een noodzaak te werken met beperkte middelen. De materiaalschaarste, de grootschaligheid van de verwoestingen en de daarop aangepaste wederopbouwplannen zorgden ervoor dat de architecten beseften dat ze zouden moeten werken binnen beperkte kaders waarin de toepassing van de architectonische principes beperkt mogelijk was en concessies noodzakelijk waren.⁸⁸ De leergangen legden, door architecten met elkaar in contact te brengen en de beperkingen te tonen, het fundament voor een vermenging van modernistische en traditionalistische principes, zowel in de architectuur als in de stedenbouw. Hiermee wonnen vooral de voorheen obscuurdere modernistische principes veel draagvlak.⁸⁹

⁸⁶ Abrahamse, Noyon & Bakker, *Het oude en het nieuwe bouwen*, 63.

⁸⁷ Auke Komter, 1942. *Wezensbepaling der architectuur, karakter van de vormen van bouwwerken en monumentaliteit* (Amsterdam: Genootschap Architectura et Amicitia. 1942)

⁸⁸ Lange, *Sober en solide*, 59.

⁸⁹ Lange, *Sober en solide*, 58.

Hoofdstuk 3 De wederopbouwperiode 1945-1950

De verdrijving van de Duitse bezetter uit Nederland door de geallieerden gebeurde in twee fasen, Nederland bezuiden de grote rivieren werd in het najaar van 1944 bevrijd, de rest van het land in het voorjaar van 1945. Bij de uiteindelijke bevrijding was de schade aan de gebouwde omgeving groot. Zowel tijdens de inval, gedurende de bezetting en tijdens de bevrijdingsstrijd was schade toegebracht. Dit leidde ertoe dat toen de oorlog op 6 mei 1945 definitief voorbij was de schade aanzienlijk groter was dan het commissariaat voor de wederopbouw in het eerste oorlogsjaar had geraamd en de taak voor wederopbouw ook groter was.⁹⁰ Naast het schadeherstel was er ook een inhaalslag nodig om de achtergebleven woningproductie in de oorlogsjaren alsnog te realiseren en de verwachte bevolkingsgroei op te kunnen vangen. Dat de nood hoog was bleek uit de veelvoorkomende overbewoning. Families leefden vaak met drie of meer generaties in één huis. Om de gewenste vergroting van de woningvoorraad te realiseren was zowel herbouw van verwoeste steden nodig als de bouw van uitbreidingswijken.

De stedenbouwkundige praktijk van de eerste vijf jaar na de tweede wereldoorlog werd voor een belangrijk deel bepaald door de nieuwe machtsverhoudingen die in deze periode ontstonden. Na de bevrijding ontstond net als na de inval een chaotische periode. Nadat de zuidelijke Nederlanden bevrijd waren werd dit gebied bestuurd door een militaire regering, die Nederland bleef regeren tot de benoeming van het “koninklijke” noodkabinet op 25 juni 1945.⁹¹ Dit eerste naoorlogse kabinet was niet democratisch gekozen maar benoemd door koningin Juliana. Pas op 16 mei 1946 werden verkiezingen georganiseerd die op 3 juli 1946 leidden tot de installatie van het eerste democratische gekozen naoorlogse kabinet.⁹² Opnieuw was er een machtsvacuüm dat de bestuurlijke structuur rondom de stedenbouw beïnvloedde. Ook de gebeurtenissen uit de oorlogsjaren beïnvloedden ook na 1945 nog de stedenbouw in Nederland. De veranderde machtsposities, de woningnood, haast, gebrek aan infrastructuur, gebrek aan arbeidskrachten en materiaalschaarste waren factoren die zorgden voor een omwenteling in de stedenbouw. Hoe de stedenbouw zich ontwikkelde in deze periode zal net als in de voorgaande hoofdstukken gestructureerd aan de hand van de rol van de belangrijkste betrokken actoren. Dat waren in 1945-1950 overheden, architecten en stedenbouwkundigen.

⁹⁰ Lange, *Sober en solide*, 47.

⁹¹ Lange, *Sober en solide*, 46.

⁹² Lange, *Sober en solide*, 52.

3.1 De invloed van overheden op stedenbouw

De macht over de stedenbouw was tijdens de oorlogsjaren sterk gecentraliseerd. In eerste instantie concentreerde de macht zich bij het commissariaat voor de Wederopbouw en de Bouwnijverheid, later kreeg dit commissariaat beperkingen opgelegd door de bezetter en verloor het de vers verworven macht aan Duitse instanties. Nochtans was dit een centralisatie van macht. In de wederopbouwperiode bleef de macht over de stedenbouw geconcentreerd in nationaal opererende organen. Dit was een rechtstreeks gevolg van de gebeurtenissen in de oorlog. Bestuurlijke organen die in de oorlogsjaren waren opgericht kregen een tweede leven in de wederopbouwperiode. Het commissariaat van W&B werd na de oorlog nieuw leven ingeblazen en omgevormd tot ministerie. Ook andere organen en gewoonten continueerden in deze periode.

Het commissariaat vormde de basis van het ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw (OW&W) in het noodkabinet dat door de koningin opgericht op 25 juni 1945.⁹³ Ringers werd minister. In dit eerste ministerie was ook de Waterstaat ondergebracht, in 1947 werd dit afgestoten en ging het ministerie zich concentreren op de woningbouwopgave. Ringers trad af. Om de nieuwe doelstellingen beter te weerspiegelen werd het ministerie toen voortgezet onder de naam Wederopbouw en Volkshuisvesting. Het nieuwe ministerie nam teken over die voor de oorlog bij de gemeenten hadden gelegen. De onderwerpen volkshuisvesting en stedenbouw waren in de jaren dertig ondergebracht bij het ministerie van Binnenlandse Zaken maar vooral de gemeenten hadden voor de oorlog met deze onderwerpen beziggehouden. Met de oprichting van het ministerie was de macht rondom deze thema's gecentraliseerd.⁹⁴

De centralisatie die in de oorlog ontstaan was door een samenloop van omstandigheden werd gecontinueerd in plaats van dat de vooroorlogse bestuurlijke structuur werd hersteld. Dit werd gemotiveerd door de omstandigheden van de wederopbouw. Er was een grote bouwopgave, er waren herstelbetalingen en er was behoefte aan coördinatie van de verdeling van bouwstoffen. De centralisatie werd verder doorgevoerd dan in de jaren dertig en de decennia daarvoor. Het ministerie maakte niet alleen beleid maar zag ook via ministeriële diensten toe op de uitvoering van de wederopbouw.

⁹³ Pollmann-Schlichting, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 307.

⁹⁴ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 235.

De burgerlijke bouwwerkzaamheden werden gecoördineerd door de “dienst voor de wederopbouw en de bouwnijverheid”.⁹⁵ Deze opereerde in grote lijnen volgens plannen die tijdens de oorlog waren gemaakt. Via bouwbureaus bestuurde deze dienst van het ministerie de wederopbouw. Onder het centrale “dienst voor de wederopbouw en de bouwnijverheid” bestonden er: (1) provinciale bureaus die de zaken afhandelde voor minder zwaar getroffen gemeenten, (2) streekbureaus die belast waren met de schade in een aantal gemeenten dat zwaarder getroffen was en (3) streekbureaus per grote gemeente met veel oorlogsschade.⁹⁶ De provinciale bureaus en de streekbureaus namen de taken over die voorheen door de gemeenten werden uitgevoerd. In gemeenten waar de taken niet werden overgenomen moesten de gemeenten zich naar de zienswijze van de bureaus schikken. Een onderdeel van het overgenomen takenpakket was het maken van een stedenbouwkundig plan. Dit was een taak die het ministerie zeer serieus nam. De erkenning van het belang van stedenbouwkunde blijkt uit een aantal besluiten en benoemingen.⁹⁷ Door het college van Algemeene Commissarissen, de voorloper van het ministerie werd in juni 1945 Pieter Verhagen, een leerling van Granpré Molière, aangetrokken om de behandeling van stedenbouwkundige vraagstukken op zich te nemen.⁹⁸ Voor het eerst was er iemand in een centraal orgaan benoemd met dit specifieke dossier. Op 11 juni 1945 presenteerde Verhagen een regeling voor de stedenbouw waarin werd vastgelegd welke status het stedenbouwkundig plan had binnen het geheel van de wederopbouwplannen.⁹⁹ De beoordeling van stedenbouwkundige plannen werd de verantwoordelijkheid van de provinciale en streekbureaus. Eerst inventariseerden de bureaus schade, vervolgens werden architecten of stedenbouwkundigen gevraagd om een ontwerp te maken voor het stedenbouwkundig plan in hoofdlijnen en in een derde fase werd aan architecten die door het ministerie geschikt waren bevonden gevraagd om invulling te geven aan dit plan.¹⁰⁰ Architectuur werd in een andere fase geplaatst dan stedenbouw. De loskoppeling van het plan in hoofdlijnen van de invulling van het plan had tot doel de wederopbouw te bespoedigen.¹⁰¹ Wanneer immers het plan in hoofdlijnen gereed was kon men aan de eerste werkzaamheden

⁹⁵ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 244.

⁹⁶ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 243.

⁹⁷ Lange, *Sober en solide*, 26.

⁹⁸ Pollmann-Schlichting, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 261.

⁹⁹ Pollmann-Schlichting, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 262.

¹⁰⁰ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 237.

¹⁰¹ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 244.

beginnen zonder te hoeven wachten tot het gereedkomen van een uitgewerkt plan. De vernieuwde procedure zorgde ervoor dat de ontwerper van het stedenbouwkundig plan niet noodzakelijk architectonisch geschoold hoefde te zijn, wat de verzelfstandiging van het beroep van stedenbouwkundige faciliteerde.

Het belangrijkste kenmerk van de organisatie van de wederopbouw was het centralistische karakter ervan. Het ministerie van OW&W is de directe opvolger van het commissariaat voor W&B. Dit centralisme had zowel tijdens als na de oorlog een zekere noodzaak. De schaalgrootte van de wederopbouwplannen was zodanig dat de gemeenten niet zonder de coördinatie van een centraal orgaan konden.¹⁰² Daarnaast heerste reeds vanaf het begin van de oorlog het idee onder bestuurders dat de wederopbouw een zaak van nationaal belang was.¹⁰³

Het centralisme kwam niet alleen voort uit het Nederlandse initiatief tot oprichting van het commissariaat maar ook uit de Duitse goedkeuring en ondersteuning van dit commissariaat tijdens de oorlog. De Duitse bezetter maakte zelf veel gebruik van centraal geleide organisaties en werkte daarom ook graag samen met centralistische organisaties. De eerdergenoemde Abteilung Siedlung und Bauten en de Abteilung Bauwirtschaft zijn voorbeelden van centralistische organisaties die samenwerkten met het commissariaat voor W&B.¹⁰⁴ Het centralistische karakter maakte van het commissariaat een geschikte partij om zaken mee te doen en hielp de Duitsers¹⁰⁵ Doordat het commissariaat kon het voortbestaan en later de basis vormen van het ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw. Het ministerie maakte voor de organisatie van de wederopbouw in den lande gebruik van streekbureaus en provinciale bureaus die zowel inventariseerde, schadevergoedingen vaststelde, wederopbouwplannen maakte en de wederopbouw controleerde. Deze structuur is overgenomen van de organisatie van het commissariaat voor W&B.¹⁰⁶ Het grootste deel van de bureaus was zelfs al opgericht tijdens de oorlog. Ook kregen de bureaus er extra taken bij zoals de controle van de “bureaus goedkeuring werken” van het ministerie van Binnenlandse Zaken en de controle op de bouwstoffenhandel van de bouw bureaus.¹⁰⁷

¹⁰² Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 244.

¹⁰³ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 243.

¹⁰⁴ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 50.

¹⁰⁵ Pollmann-Schlichting, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 52.

¹⁰⁶ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 94.

¹⁰⁷ Pollmann-Schlichting, *Van Waterstaat tot Wederopbouw*, 311.

Daarmee werd er nog meer macht gecentraliseerd. Tegelijkertijd is het exemplarisch voor de continuering van controlesystemen uit de oorlogsperiode. Controle was op de bouwstoffenhandel was door de Abteilung Siedlung und Bauten geïnitieerd. Tijdens de bezetting gold er een prioriteit voor oorlogs-gerelateerde bouwactiviteiten terwijl tijdens de wederopbouwperiode de controle werd ingezet voor de prioritering van bouwactiviteiten die voor de opbouw van de economie het belangwekkendst waren.¹⁰⁸ Dit werd gedaan door middel van het “Bouwplan”, een dienst die de investeringen in de bouwnijverheid vastlegde en op basis daarvan de bouwstoffenhandel contingenteerde.¹⁰⁹

Een ander controle-instrument dat na de oorlog in gebruik bleef waren de architectenregisters. Tijdens de oorlog waren ze vooral gebruikt om de morele geschiktheid van architecten te toetsen maar nu gebruikte het ministerie ze om ook de vakkundigheid te waarborgen. Tijdens de oorlog werden architectenlijsten zowel door het gilde van BKK als door het commissariaat voor W&B gebruikt. Het is dus een deels Duits initiatief.

Onteigening is ten slotte nog een laatste machtsmiddel dat het ministerie van OW&W had geërfd uit de oorlogsperiode. Dit middel werd ook ingezet en leidde tot onrechtvaardige behandeling van gebouweigenaren waar de schadevergoedingsvoorwaarden onduidelijk waren.

Het autoritaire karakter van het ministerie en de algehele neiging tot machtscentralisatie blijkt ook uit de omgang met de Rijksdienst voor het Nationale Plan. Deze tijdens de oorlog opgerichte dienst werd in 1945 door middel van een vijandige fusie door het ministerie ingelijfd. Door Ringers werd op 7 mei 1945 een dienst met een vergelijkbare portefeuille opgericht, het “College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw”. Omdat twee diensten nu op één onderwerp concurreerden was als fusie vermomde overname gerechtvaardigd.¹¹⁰ Hierdoor kreeg het ministerie invloed op stedenbouw van landelijk tot gemeentelijk niveau en was de centralisatie van de stedenbouw compleet.

3.2 De invloed van architecten op stedenbouw

De rol van architecten in de stedenbouw was tijdens de wederopbouwperiode anders dan voor de oorlog. Ze hadden een andere rol in de bestuurskundige structuur toebedeeld gekregen en de aard van hun werkzaamheden was veranderd. Het tweede was voor een belangrijk deel het gevolg van het eerste. Architecten namen voor de oorlog een belangrijke, en vaak leidende

¹⁰⁸ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 236.

¹⁰⁹ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 237.

¹¹⁰ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 236.

rol in bij het ontwerp van het stedenbouwkundig plan. Ze werden daarvoor door gemeenten of andere opdrachtgevers ingehuurd. Nu in de wederopbouwperiode het beleid voor stedenbouw gecentraliseerd was, was er bij de betreffende overheden ook meer kennis over dit onderwerp beschikbaar. De provinciale en streekbureaus van het ministerie van OW&W hadden zelf experts in dienst.¹¹¹ Daardoor waren ze kritischer op aangeleverde plannen en maakten ze daarin zelf wijzigingen of namen zelf initiatief voor het ontwerp van het stedenbouwkundig plan. Doordat de opdrachtgever nu meer kennis bezat had het ook meer invloed op de inhoud van het ontwerp van het stedenbouwkundig plan.¹¹² Deze ontwikkeling had twee gevolgen. Ten eerste werd het ontwerp van het stedenbouwkundig plan minder creatief, alle stedenbouwkundige plannen moesten immers binnen de richtlijnen van het Ministerie van OW&W passen. Er ontstond geen staatsstijl maar er was minder ruimte voor eigenzinnige ontwerpen. Ten tweede bevorderde de centralisatie de professionalisering van de stedenbouwkunde. Het stedenbouwkundige plan was qua ontwerpfase losgeknipt van de architectuur. Dit bood ruimte voor specialisatie omdat opdrachtgevers financiële middelen vrijmaakten voor het inhuren van stedenbouwkundigen.

De verzelfstandiging van de het beroep van de stedenbouwkundige werd niet alleen gestimuleerd door financiële overwegingen maar paste ook binnen de architectonische trend van het modernisme. Door architecten van het CIAM werd een rationalisering van de stedenbouw bepleit. Het stedenbouwkundig plan moest gebaseerd worden op vooraf gestelde doelen in plaats van op esthetische overwegingen.¹¹³ Deze benadering van stedenbouw herleefde in de wederopbouwperiode en stimuleerde in dit tijdperk de verzelfstandiging van de stedenbouwkundige beroepsgroep. Aanhangers van het CIAM propageerden op deze manier de terugtrekking van architecten uit de stedenbouw ten gunste van stedenbouwkundige specialisten, die soms ook afkomstig waren uit andere vakgebieden. De macht van architecten over stedenbouw verminderde.¹¹⁴ Dit was echter een langdurig proces en architecten hielden eerst nog een aanzienlijke invloed op de Nederlandse stedenbouw tijdens de eerste jaren van de wederopbouwperiode.¹¹⁵ De invloed van architectonische trends op de vorm van het stedenbouwkundig plan was om die reden tijdens

¹¹¹ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 238.

¹¹² Heeling, Meyer & Westrik, *Het Ontwerp van de stadsplattegrond*, 87.

¹¹³ Lange, *Sober en solide*, 55.

¹¹⁴ Heeling, Meyer & Westrik, *Het Ontwerp van de stadsplattegrond*, 87.

¹¹⁵ Lange, *Sober en solide*, 59.

de eerste jaren toch behoorlijk. Het ministerie van OW&W werkte voor het ontwerp van het stedenbouwkundig plan samen met architecten en hoewel die architecten in hun creativiteit beperkt werden en ook vooral op organisatorische kwaliteiten werden geselecteerd was de invloed van architecten toch duidelijk zichtbaar. Omdat het merendeel van de stedenbouwkundigen als architect geschoold was kwamen principes uit de architectuur onvermijdelijk toch tot uiting in de stedenbouwkundige ontwerpen van de wederopbouwperiode.

Modernistische principes kunnen veelvuldig herkend worden in het stedenbouwkundige plan van de wederopbouw. Modernistische principes waren geschikt voor de wederopbouw omdat in deze architectuuropvatting veel aandacht werd besteed aan rationaliteit en daaruit volgende functionaliteit en efficiëntie.¹¹⁶ Deze principes maakten een grootschalige, kwalitatief hoogwaardige bouwproductie tegen geringe bedragen mogelijk en pasten dus goed bij de doelen van de wederopbouw.¹¹⁷ De grootschaligheid van de woonblokken, de eenvormigheid en de strikte scheiding van functies zijn kenmerkende rationalistische stedenbouwkundige kenmerken die voortkomen uit de architectuurvisie van de modernisten.¹¹⁸ Door gebruik te maken van een tevoren vastgestelde stedenbouwkundige plattegrond, standaardwoningen, standaardverkavelingen, standaard organisatieschema's en gestandaardiseerde aanbestedingsprocedures werd met succes gepoogd de wederopbouw sneller en goedkoper te maken.¹¹⁹ Het resulteerde in wijken die werden gekenmerkt door ruimte, rechte lijnen, herhaling van vormen en eenheid van functie.

Voorals maar niet exclusief in de grote steden werden modernistische principes toegepast in het stedenbouwkundig plan, bijvoorbeeld in het centrum van Rotterdam en uitbreidingswijken zoals Utrecht Tolsteeg, Amsterdam Buitenveldert, Den Haag Moerwijk en Rotterdam Pendrecht.¹²⁰ De principes van modernistische stedenbouw zijn vooral door het CIAM geformuleerd. In de voorgenoemde wijken werden veel lichte, ruime woningen gebouwd. De woningen werden gebouwd in rijen of in flats en deze bouwblokken waren niet gesloten maar per rij vrijstaand. De ordening van de gebouwen in de ruimte werd gekenmerkt

¹¹⁶ Mumford, *The CIAM discourse on urbanism*, 14.

¹¹⁷ Lange, *Sober en solide*, 57.

¹¹⁸ Lange, *Sober en solide*, 58.

¹¹⁹ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 256.

¹²⁰ Reinout Rutte, & Jaap Evert Abrahamse, *Atlas of the Dutch urban landscape: a millennium of spatial development* (Bussum: Thoth, 2016) 254.

als strokenbouw. De strokenbouw is zowel een architectonisch als een stedenbouwkundig kenmerk van deze wijken.

Kenmerkend modernistisch voor de stedenbouw van de wijken is de vrije ligging van de strookvormige gebouwen in een vaak groene ruimte. Tussen de woonblokken werden op strategische plekken voorzieningen zoals winkels, scholen en kerken gepland. Deze zaken werden geordend in een rasterpatroon, de bouwstroken staan steeds parallel of juist haaks op elkaar en de woonstraten werden duidelijk onderscheiden van de doorgaande verkeersaders. Rotterdam Pendrecht werd door CIAM-lid Lotte Beese-Stam ontworpen en gebouwd in 1959 en is een schoolvoorbeeld van modernistische, rationalistische stedenbouw. De ordening van gebouwen en functies was zeer doordacht. De grote en ligging van de woningen was aangepast op de gewenste typen huishoudens en de afstanden tot voorzieningen werden gepland, er was een duidelijke hiërarchie van buurt en wijkniveau voorzien. De rechtlijnige stratenpannen en de scheiding van functies zijn modernistische principes die ook vandaag de dag in de wijk nog goed herkenbaar zijn.

Afbeelding 7: Strokenbouw in Rotterdam Pendrecht naar ontwerp van Beesd-Stam. Flats en rijtjeshuizen wisselen elkaar af. (Bron: RCE Beeldbank)

Hoewel het modernisme voor het eerst op grote schaal voet aan de grond kreeg in de Nederlandse architectuur en stedenbouw bleef het traditionalisme een veel toegepaste visie op architectuur en stedenbouw. De nadruk op esthetiek was de kwaliteit in deze architectuurstroming die gewaardeerd werd bij de provinciale- en streekbureaus van het ministerie van OW&W. De toepassing van deze stroming in de stedenbouw van de wederopbouw kan gevonden worden op plekken waar deze om zijn esthetische kwaliteiten passend is. Dat is vooral in wederopbouwkernen het geval.¹²¹ Voorbeelden zijn Wageningen

¹²¹ Pollmann, Bosma & Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 269.

en Rhenen. In deze steden werden stedenbouwkundigen aangewezen door het commissariaat van W&B die in samenwerking met een plaatselijke ambtenaar wederopbouwplannen ontwikkelden. In Wageningen werd reeds tijdens de oorlog begonnen met de wederopbouw. Op voordracht van Ringers werd daar de stedenbouwkundige Adriaan Kraaijenhagen, een leerling was van Granpré Molière, benaderd voor een wederopbouwplan. Dit plan werd tussen 1940 en 1942 én na 1945 uitgevoerd. Het plan van Kraaijenhagen was gemodelleerd naar de principes van de Delftse School. Gebaseerd op oude middeleeuwse kaarten ontwierp hij een stedenbouwkundig plan dat de oude vormen nabootste maar aanpaste aan de eisen van de tijd.¹²² De stad werd ruimer opgezet met meer groen en bredere straten en pleinen. Het was in Wageningen net als in andere wederopbouwkeren een keuze om minder wooneenheden terug te bouwen dan er verloren waren gegaan. Typerend voor de Wageningse aanpak was de verlegging van de Hoogstraat waar een S-bocht die voor verdedigingsdoeleinden was aangelegd werd gestroomlijnd, zodanig dat de geschiedenis leefbaar was maar ook doorstroming van het verkeer voldoende mogelijk was.¹²³ Het historische werd zichtbaar gemaakt terwijl de stad tegelijkertijd onzichtbaar werd gemoderniseerd. Monumentale gebouwen zoals het stadhuis en de Grote Kerk kregen een prominente plek tussen bescheiden bakstenen woonhuizen in gesloten bouwblokken.

In Rhenen werd ook gekozen voor een herbouw in de stijl van de Delftse School. Doordat Rhenen tijdens de bevrijding opnieuw zwaar beschadigd raakte werd het plan dat tijdens de oorlog gemaakt was in 1946 nog eens herzien. Cees Pouderoyen, eveneens een leerling van Granpré Molière, maakte een plan dat een deel van de historische stadsstructuur herstelde en voor een deel aanpaste aan 20e-eeuwse eisen.¹²⁴ De oude vestingwallenstructuur, die niet meer overal herkenbaar was werd door het herstel van stadsmuurrestanten en de aanleg van een volledig de binnenstad omringend plantsoen hersteld. In de stad bleef de structuur van de drie stadspoorten en de daarnaartoe leidende wegen herkenbaar. De Herenstraat, de oude verkeersader die van oost naar west door de stad loopt werd rechter gemaakt en verbreed. Hier werd ook een langwerpige plein aan toegevoegd waardoor een zeer grote ruimte ontstond, de rooilijnen lagen op het breedste punt 17 meter van elkaar. Deze ruimte was bedoeld voor de doorgaande rijksweg en een plein als het centrum van de handel en het culturele leven.

¹²² Kraaijenhagen, A., 'Het Wederopbouwplan van Wageningen', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 22 (1941-6): 113-118.

¹²³ C.D. Gast en M.E. De Rooter, *Verwoesting en wederopbouw van Wageningen 1940-1945* (Wageningen: gemeentearchief, 1995) 34.

¹²⁴ SteenHuisMeurs. *Rhenen Binnenstad: Toonbeeld van Wederopbouw*. In de reeks Gebiedsdocumenten Wederopbouw (Amersfoort: RCE. 2016), 10.

Rondom de Cunerakerk werd een centrum van geestelijk leven en wereldlijke macht gepland. Het Kerkplein werd samengevoegd met de Vismarkt waaraan ook de waag en het stadhuis gelegen waren. De bebouwing werd ingevuld met ruime bakstenen huizen in Delftse School architectuur. De huizen werden ontworpen in blokjes van maximaal zes huizen door één architect. Alle huizen verschilden qua hoogte, breedte, goothoogte, vensters en indeling. Hierdoor ontstond een gevelbeeld dat gelijkend was met de vooroorlogse bebouwing.

Afbeelding 8: De stadsplattegrond van Rhenen door de jaren heen, de verbreding van de Herenstraat is goed te herkennen. (Bron: RCE Gebiedsdocumenten wederopbouw)

Traditionalistische architectuur is in aanvulling op de binnenstedelijke wederopbouw gebruikt in kleine uitbreidingswijken in kleinere kernen. Dit was nodig om de afname van de woningvoorraad in de binnesteden te compenseren. Een voorbeeld hiervan is 't Zand in Middelburg dat al tijdens de oorlog werd gepland. De op het traditionalisme geïnspireerde stedenbouw kenmerkt zich door een combinatie van een ruim opgezet stratenpatroon, dat het moderne verkeer kan faciliteren, en een traditionele vormtaal, die de verkeerskundige functie verhoudt en de sfeer scheidt die past bij de bebouwing.¹²⁵ De reden dat traditionalistische stedenbouw minder toepassing vond bij de grootschalige uitbreidingswijken in de grote steden waar het gros van de woningproductie werd gerealiseerd kan gevonden worden in de verwevenheid van architectuur en stedenbouw die

¹²⁵ Bruins, *Granpré Molière: Architectuur en stedenbouw als beroep en als culturele opdracht in de 20ste eeuw*, 60.

het traditionalisme voorstaat.¹²⁶ Hierin toont het zich anders en vooral ongeschikter dan de modernistische stedenbouw voor een vlot bouwproces zoals dat in de wederopbouwperiode noodzakelijk werd geacht. Dit vormt een tweede verklaring voor de minder veelvuldige toepassing van de principes van het traditionalisme in de stedenbouw van de wederopbouw.

Afbeelding 9: Aan de Markt in Wageningen is traditionalistische wederopbouwarchitectuur rondom de kerk gebouwd. De lange gevelrij wordt doorbroken door tuitgevels en afgesloten met een verhoogd deel. (Bron: RCE)

De manier waarop stedenbouwkunde bedreven werd in de wederopbouwperiode was vooral modernistisch en daarmee revolutionair. Dit had echter ook een keerzijde want in de nieuwe wijken ontstonden onvoorziene problemen. De grootschaligheid en eenvormigheid werden door bewoners esthetisch niet gewaardeerd en zorgden daarnaast voor anonimiteit en sociale onveiligheid. De kritiek luidde dat door abstractie de dagelijkse praktijk uit het oog verloren was. Om de dagelijkse praktijk, de woonkwaliteit weer aandacht te geven was een minder

¹²⁶ Bruins, *Granpré Molière: Architectuur en stedenbouw als beroep en als culturele opdracht in de 20ste eeuw*, 47.

rigide architectonisch ontwerpprincipe nodig¹²⁷. Deze nieuwe benadering uitte zich in 1950 in een plan waarin architect Willem van Teijen (1894-1974) aan het Rijk toestemming vroeg voor een aantal experimentele woningbouwprojecten. Dit deed hij in samenwerking met de Nationale Woningraad (NWR), de overkoepelende organisatie van woningbouwverenigingen. De resultaten van deze experimenten zijn te vinden in De Rotterdamse Zuidwijk en de Vlaardingse Babberspolder¹²⁸. Door Van Teijen werd het principe van hoven- of stempelbouw toegepast. In dit principe worden stroken rijtjeshuizen en flats gecombineerd tot een hof. De opstelling van het hof vormt een “stempel” van een buurtje. Door dit stempel te herhalen kon een wijk van identieke buurtjes gemaakt worden. De strokenbouw was een reactie op de compromisloze toepassing van modernistische stedenbouwkundige principes. Het loslaten van deze benadering kan worden beschouwd als een beweging naar een meer multidisciplinaire benadering van stedenbouw. Hiermee was het een volgende stap naar de verzelfstandiging van de stedenbouw en opkomst van de wetenschappelijke planologie. Tegelijkertijd kan de hovenbouw ook beschouwd worden in het licht van de Doornse Leergangen die in de oorlogsjaren plaatsvonden. Daarin werd een verzoening van traditionalistische en modernistische principes in de architectuur bepleit die nu jaren later werd toegepast op de stedenbouw. Hovenbouw was een synthese van traditionalistische en modernistische principes. Het maakte zowel gebruik van modernistische strokenbouw als dat het een traditionalistisch streven naar menselijke maat en buurtgedachte representeerde.

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat architectonische principes over een lange tijdsspanne invloed hadden op de stedenbouw van de wederopbouwperiode, zowel op een directe als een indirecte manier.

¹²⁷ Abrahamse, Noyon & Bakker, *Het oude en het nieuwe bouwen*, 63.

¹²⁸ HANS IBELINGS, *Architecten in Nederland*. (Amsterdam/Gent: Ludion, 2005) 44.

Afbeelding 10: Maquette van de Zuidwijk in Rotterdam. In het midden zijn de in hoven gegroepede flats te herkennen die kenmerkend zijn voor het experiment van Willem van Teijen. (Bron: MuseumRotterdam)

3.3 De invloed van stedenbouwkundigen op stedenbouw

In de tijd van de wederopbouw waren er voor het eerst op grote schaal personen actief die zich exclusief op stedenbouwkunde toelegden. Ze waren uit verschillende beroepsgroepen afkomstig maar architecten waren oververtegenwoordigd. In deze paragraaf wordt de invloed van de ontwikkeling van de stedenbouw als zelfstandige beroepsgroep geanalyseerd. Dit vormt een contrast met de voorgaande paragraaf waarin de invloed van architectonische principes op de stedenbouw werd uitgelicht.

Het vakgebied van de stedenbouw had een bescheiden eigen ontwikkeling gemaakt vòòr de oorlog maar in de wederopbouwperiode kwam de ontwikkeling van de stedenbouw in een stroomversnelling. Nu hadden vernieuwende ideeën over stedenbouw voor het eerst een grote invloed op de gebouwde omgeving.

De opkomst van de stedenbouwkundige uitte zich op verschillende manieren. Door de overheid werden ambtenaren aangesteld die zich met stedenbouw gingen bezighouden. Daarnaast waren er personen die zich als uitvoerder op de stedenbouw gingen toeleggen. Tenslotte waren er de stedenbouwkundigen die door de oprichting van stedenbouwkundige instituten de opkomst van de stedenbouw als zelfstandige beroepsgroep stimuleerden.

Omdat de overheid in de wederopbouwperiode een ambitieuze en leidende rol innam in de woningbouw werd het ontwikkelen van een overheidsvisie op stedenbouw noodzakelijk. De ambitie om veel initiatief te nemen en controle uit te oefenen zorgde ervoor dat er veel expertise nodig was. Zowel op het ministerie als op de provinciale en streekbureaus werden veel mensen aangetrokken om zich bezig te houden met stedenbouw. Op het hoogste niveau werd stedenbouwkundig beleid ontwikkeld, op lagere niveau werden stedenbouwkundige plannen gecontroleerd en gecorrigeerd op basis van het beleid. De overheid trok op deze manier zowel stedenbouwkundige kennis aan als dat ze het zelf ontwikkelde. Een voorbeeld van een stedenbouwkundige in overheidsdienst was Cornelis van Traa. Van Traa had in dienst van de gemeente Rotterdam een bepalende invloed op de manier waarop stedenbouw in de toekomst georganiseerd zou worden. Nadat de meer traditionele plannen voor de wederopbouw van Rotterdam die door zijn voorganger Witteveen waren ontwikkeld onhaalbaar en vooral te rigide waren verklaard paste Van Traa de plannen aan. Hij verving het gebruikelijke blauwdrukontwerp door een flexibel schema en schiep daarmee een kader voor een nieuw soort stedenbouw. In de nieuwe Plannen was een stratenpatroon en een voorstel voor bestemmingen van begane grond-ruimtes ingenomen maar geen uitwerking gemaakt van soort gebouwen die er moesten komen. Door zich exclusief toe te leggen op een hoger schaalniveau distantieerde Van Traa zich van de architectuur.

Afbeelding 11: Plan uit 1946 voor de bestemmingen van bouwblokken in het centrum van Rotterdam. (Bron: Stadsarchief Rotterdam)

De macht over de stedenbouw lag veelal bij de gemachtigden van het ministerie van OW&W. De gemachtigden, die aan het hoofd stonden van de provinciale en streekbureaus traden -net als beleidsambtenaren op het ministerie- op als stedenbouwkundigen. Vaak controleerden en corrigeerden ze plannen en in sommige gevallen werkten ze ook actief mee aan de totstandkoming van stedenbouwkundige plannen. Door deze ervaring groeide de kennis van de stedenbouw binnen de overheid. De ophoping van kennis onder ambtenaren resulteerde uiteindelijk in 1966 in de oprichting van de Rijksplanologische Dienst, een voorloper van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL).

De opkomst van de uitvoerende stedenbouwkundige was een zichtbaardere uiting van de opkomst van de stedenbouwkundige. De provinciale en streekbureaus bedienden zich veelvuldig van de hulp van ingehuurde stedenbouwkundigen. Deze personen ontwierpen de stedenbouwkundige plannen voor kleinere kernen binnen de door het ministerie geschapen kaders. Het merendeel van de stedenbouwkundige plannen van de wederopbouwperiode is op deze manier tot stand gekomen. Marinus Jan Granpré Molière, Cornelis van Eesteren, Mart

Stam en Lotte Stam-Beese waren voorbeelden van als architect opgeleide stedenbouwkundigen. De ontwerpen die zij maakten zijn niet van bovenaf opgelegd maar zijn wel sterk bepaald door de geschapen kaders. Doordat het ministerie de loskoppeling van stedenbouw en architectuur doorgevoerd had werden de architecten voor een nieuw soort opdracht gesteld; het stedenbouwkundig plan in hoofdlijnen. De randvoorwaarden zoals de bouwhoogte, de woningaantallen, de hoeveelheid groen en de grootte van de wooneenheden waren bepaalde door het ministerie. Dit betekende enerzijds dat de creativiteit van degenen die als stedenbouwkundige optraden werd beperkt maar zorgde er anderzijds wel voor dat er ruimte ontstond voor specialisatie in stedenbouw. De door de overheid gestelde eis voor een stedenbouwkundig plan was zo een belangrijke stimulans voor de ontwikkeling van de stedenbouw tot een zelfstandige beroepsgroep.

De alomtegenwoordigheid van stedenbouwkundige specialisten in de wederopbouwperiode zorgde ook voor een verbetering van de beroepsorganisatie. Reeds in 1935 was de Bond Nederlandse Stedenbouwkundigen opgericht. Deze bond ontwikkelde zich sterk in de periode van de wederopbouw. In de jaren voor de oorlog was het bestaansrecht van de bond vooral gekoppeld aan de inrichting van de IJsselmeerpolders maar in de wederopbouwperiode groeide het belang van de BNS evenredig met het belang van de stedenbouw. Net als de BNA ging de BNS van registers gebruikmaken ter bescherming van de titel. Een inschrijving bij de BNS gold als een erkenning van de capaciteiten van de stedenbouwkundige. Daarnaast stimuleerde de BNS de verwetenschappelijking van het beroep door middel van de publicatie van onderzoeken in een vaktijdschrift.

De stedenbouw ontwikkelde zich in de jaren veertig en vijftig langzaam tot een steeds meer sociale wetenschap. Reeds voor de oorlog was er al een leerstoel stedenbouw aan de Technische Hogeschool in Delft maar hier werd de stedenbouw nog als een vooral technische opgave beschouwd. Toen in 1963 aan de Universiteit van Amsterdam Willem Steigenga als eerste hoogleraar Planologie werd aangesteld, betekende dat een definitieve erkenning van de multidisciplinaire benadering van het vak.¹²⁹ Door de term planologie te gebruiken verwijderde het vakgebied zich verder van de bouwkunde. Bovendien werd dit vak nu niet onderwezen op een Technische Hogeschool maar op een universiteit.

In de wederopbouwperiode ging de Rijksbouwmeester zich ook voor het eerst met stedenbouw bezighouden. De rijksbouwmeester was altijd de hoofdarchitect van de

¹²⁹ De Klerk, L en Kreukels, T. 2015. "Geschiedenis in vogelvlucht: planologische theorievorming." *Rooilijn* 48, nr1: (Voorjaar 2015), 10.

rijksgebouwen geweest. Nu het rijk zich actiever ging bemoeien met de bouwsector ontstond de basis voor een andere interpretatie van de rol van de Rijksbouwmeester. De Rijksoverheid nam een grotere rol in maar veranderde daardoor ook van ontwerper of bouwer naar coördinator. Dit zorgde ervoor dat de Rijksbouwmeester vanaf 1957 veranderde van een architect naar een adviseur. De rijksbouwmeester deed voortaan onderzoek en adviseerde de rijksoverheid bij de selectie van architecten én stedenbouwkundigen.

De opkomst van onderzoeksinstituten en de realisatie van een echte beroepsvereniging waren de bevestiging van het belang van de stedenbouwkundige zoals die al in de praktijk was gebleken. De erkenning van het belang van het stedenbouwkundig plan door de Rijksoverheid vormde zo de aanzet voor de verzelfstandiging en latere verwetenschappelijking van het vak van de stedenbouwkundige.

Conclusie

In de inleiding werd de geavanceerde stedenbouwkundige praktijk anno 2022 beschreven. Deze stedenbouwkundige praktijk is het product van een lange ontwikkeling. De stedenbouw heeft zich met name in de onderzoekperiode die loopt van 1930 tot 1950 zeer sterk ontwikkeld. In deze scriptie heb ik onderzocht wat de veranderingen zijn en waar ze vandaan komen. Dit heb ik onderzocht aan de hand van de volgende onderzoeksvraag:

Wat is de invloed geweest van gebeurtenissen tijdens de tweede wereldoorlog op de verandering van de aard van de stedenbouw?

Het beantwoorden van deze onderzoeksvraag is complex. De invloed van de gebeurtenissen van de tweede wereldoorlog is op het eerst gezicht helder, de stedenbouw is immers veranderd. Dit is vooral zichtbaar in de gebouwde omgeving. De stedenbouwkundige plannen in naoorlogse wijken en stadsdelen zijn anders geordend dan in vooroorlogse wijken. Dit is het product van een veranderde stedenbouwkundige praktijk en de veranderde stedenbouwkundige praktijk is op zijn beurt het product van gebeurtenissen in de oorlogsjaren. In deze scriptie heb ik de oorzaken en gevolgen zo goed mogelijk getracht te ordenen door de onderzoekperiode in tijdvakken op te delen en door de gebeurtenissen in de tijdvakken te structureren aan de hand van de belangrijkste typen beroepsgroepen. In deze conclusie zal ik opnieuw trachten structuur aan te brengen teneinde de aard en vooral de oorsprong van de veranderingen in de stedenbouw helder te krijgen.

De belangrijkste veranderingen in de aard van de stedenbouw waren de overheidsomgang met het onderwerp stedenbouw, de omgang van stedenbouwkundigen met de architectuur, de waardering van stedenbouwkundigen voor funderend onderzoek en ten slotte de werkzaamheden en producten van de stedenbouwkundigen.

De manier waarop de overheid de stedenbouw benaderde is in de onderzoeksperiode sterk veranderd. Een afstandelijke houding waarbij de rijksoverheid zich had teruggetrokken uit de bouw veranderde in een sturende, controlerende en corrigerende houding. De overheid had enkel de wetten geschapen en liet daarbinnen lage overheden en private ontwikkelaars hun gang gaan. Toen de oorlog was uitgebroken en oorlogsschade was ontstaan werd vrijwel

onmiddellijk het commissariaat voor de wederopbouw en bouwnijverheid opgericht. Dit gebeurde in opdracht van de regering in ballingschap en omdat het in deze omstandigheden werd opgericht kan de democratische legitimiteit van dit orgaan als twijfelachtig worden beschouwd. De oprichting van het commissariaat is het begin van de centralisatie van de stedenbouw. Het commissariaat maakte wederopbouwplannen en financierde en controleerde overal lokale wederopbouwplannen. Hoewel het tijdens de oorlog niet veel bereikte werd hiermee wel de basis gelegd voor het ministerie voor OW&W en daarmee met de centralisatie van het stedenbouwkundig beleid. De formulering van stedenbouwkundig beleid en de uitvoering van dit beleid door een "top-down-structuur" stimuleerde de ontwikkeling van de stedenbouw als zelfstandig beroep.

De totstandkoming van de centralistische bestuursstructuur voor stedenbouw werd door een aantal zaken gestimuleerd. Duitse instanties waren ook centralistisch georganiseerd en ondersteunden daarom het werk van het commissariaat. Het commissariaat nam zelfs een aantal praktijken over van de bezetting zoals de controle op bouwstoffenhandel, de toepassing van standaardbouw, de invoering van planhiërarchie en het gebruik van architectenlijsten voor de selectie van architecten en stedenbouwkundigen.

Oorzaken die werkelijk in de omstandigheden gelegen waren, waren de schaarste in bouwmaterialen en de grootte van de verwoestingen. Deze omstandigheden hadden een versterkend effect op de centralisatie en de hoge mate van controle op de stedenbouw. Door de schaarste en de grootte van de bouwopgave ontstond een gevoel van urgentie dat de controle op de bouwstoffen, de hervorming van het ontwerpproces van het stedenbouwkundig plan stimuleerde en de tendens naar bouwmodernisering stimuleerde.

De omgang van stedenbouwkundigen met de architectuur veranderde om verschillende redenen. De hierboven beschreven centralisatie van de stedenbouw had tot gevolg dat stedenbouwkundigen meer gespecialiseerd raakten in stedenbouw. Dit kwam doordat het ministerie had besloten dat het ontwerp van het stedenbouwkundig plan een losse fase in het ontwerpproces van wederopbouwprojecten werd. Hierdoor hadden stedenbouwkundigen op de lange termijn minder binding met architectonische ontwikkelingen en op de korte termijn met de architectuur die in het plan gerealiseerd werd. De omgang veranderde ook door de noodzaak goedkoop en snel veel huizen te bouwen. Door deze ambitie werd de rationalisatie van de bouw gestimuleerd en werd stedenbouw vooral geïnspireerd door modernistische architectonische principes. Het belang van traditionalistische architectonische principes nam af ten koste van modernisme.

Met de verzelfstandiging groeide de waardering van stedenbouwkundigen voor funderend onderzoek. Voor de oorlog hadden al enkele architecten, zoals Cornelis van Eesteren zich gewaagd aan een stedenbouw die voorafgegaan werd door een onderzoek. Nu in de wederopbouwperiode meer mensen zich konden specialiseren in de stedenbouw werden de onderzoeken en de overwegingen die aan het ontwerp van het stedenbouwkundig plan voorafgingen geavanceerder. Meer mensen hadden tijd om zich hierin te verdiepen. De werkzaamheden en producten van de stedenbouwkundigen veranderden ten gevolge van de verzelfstandiging. Ze deden onderzoek naar de wensen van bewoners, het verkeer, de eisen van opdracht gevende overheden en de omstandigheden die aantrekkelijk wonen definieerden. Dit waren vaak de principes van het modernisme van lucht, licht en ruimte. Door na te denken over de principes die aan het ontwerp voorafgaan ging meer aandacht uit naar abstracte begrippen en minder naar het uitgewerkte ontwerp. Dit leidde tot het ontwerp van plannen in hoofdlijnen die gemodelleerd waren naar modernistische principes. Samengevat heeft de oorlog ervoor gezorgd dat er een bestuurskundige verandering ontstond die een verzelfstandiging van de stedenbouw als beroep stimuleerde waardoor de stedenbouw werd losgetrokken van de invloedssfeer van de architectuur. De voor de oorlog ingezette trend naar modernisatie versterkte deze verzelfstandiging. De modernistische principes pasten goed bij de wederopbouw. Dit kwam door de bestuurskundige veranderingen, noodzaak tot efficiëntie en een sentiment dat streefde naar vernieuwing. Al deze zaken zijn het gevolg van de oorlog. Het effect van de veranderde stedenbouwkundige praktijk op de gebouwde omgeving is de opkomst van alomtegenwoordige stedenbouwkundige plannen naar modernistische principes. Dit heeft later tegenbewegingen veroorzaakt maar de verzelfstandiging van de stedenbouw heeft nog altijd effect. De loskoppeling van de planologie van de architectuur is een indirect gevolg van de oorlog.

Bronnen

Abrahamse, J. E., Noyon, R., & Bakker, B. 2008. *Het oude en het nieuwe bouwen: Amsterdam, de markt en de woningbouw*. Amsterdam: Uitgeverij Thoth.

Bosma, K., & Wagenaar, C. 2003. *JM de Casseres. De eerste planoloog*. Rotterdam: Uitgeverij 010.

Bruins, S. 2021. *MJ Granpré Molière: Architectuur en stedenbouw als beroep en als culturele opdracht in de 20ste eeuw*. Groningen: Barkhuis.

Dettingmeijer, R. 1988. *Open stad: planontwikkeling, stedenbouw, volkshuisvesting en architectuur in Rotterdam tussen de twee Wereldoorlogen*. New York: Optimax.

Dettingmeijer, R. 1982. *Het Nieuwe bouwen in Rotterdam, 1920-1960*. Delft: Delft University Press.

Duijvendak, M. G. J., & de Vries, B. (Eds.). 2003. *Stad van het Noorden: Groningen in de twintigste eeuw*. Assen: Uitgeverij Van Gorcum.

Van Eijk, Gwen, In de strijd om de woning verzuipt de Solidariteit, NRC, 14-5-2021. Via <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/05/14/in-de-strijd-om-een-woning-verzuipt-de-solidariteit-a4043591>

Faludi, Andreas, Mäding, Heinrich, Strubelt, Wendeling. 2009. *Eine weiße Weste? Die niederländische Nationalplanung unter deutscher Besatzung: Vom Dritten Reich zur Bundesrepublik. Beiträge einer Tagung zur Geschichte von Raumforschung und Raumplanung*. Hannover: ARL

C.D. Gast, C.D. & en De Ruiter, M.E. 1995. *Verwoesting en wederopbouw van Wageningen 1940-1945*, Wageningen: Gemeentearchief/ Commissie Open Monumentendag

Heeling, Jan, Meyer, V. J., en Westrik, J. A. 2002. *Het Ontwerp van de stadsplattegrond*. Nijmegen: Sun.

Ibelings, Hans. 1999. *Nederlandse stedenbouw van de 20ste eeuw*. NAI Uitgevers.

De Jong L. 1972. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 4. Den Haag: SDU.

Keuning, D. 2017. *Bouwkunst en de Nieuwe Orde: Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten, 1950*.

Kingma, J. 2012 "Blijvend aantrekkelijk: Tuinwijken van de jaren'30." Proefschrift, TU Delft, 2012. Via <http://resolver.tudelft.nl/uuid:fce676fd-17dd-46ac-bd98-37b11f903ca9>

Kingma, J. 2009. "Tuinwijken in Zeist. *De allure van het interbellum*". Driebergen-Rijsenburg, Uitgeverij Kleine Geschiedenis van de Heuvelrug

Klemann, Hein A.M. 1997. "De Nederlandse economie en de Tweede Wereldoorlog." *Tijdschrift voor geschiedenis* 110 : 3-40. Via https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/hausderniederlande/zentrum/projekte/niederlandenet/nl-info/original_n.pdf

De Klerk, L en Kreukels, T. 2015. "Geschiedenis in vogelvlucht: planologische theorievorming." *Rooilijn* 48, nr1: 8-15. Via <http://archieff.rooilijn.nl/download?type=document&identificer=531590>

Komter, Auke. 1942. *Wezensbepaling der architectuur, karakter van de vormen van bouwwerken en monumentaliteit*. Lezing tijdens de tweede bijeenkomst van de Doornse Leergangen in het Maarten Maartenshuis in Doorn. In: *De architectuur: vijf voordrachten en een samenvatting*. Amsterdam: Genootschap Architectura et Amicitia.

Kraayenhagen, A. 1941 'Het Wederopbouwplan van Wageningen', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouwkunde* 22. 6, 113-118.

Lange, E. D. 1995. *Sober en solide. De wederopbouw van Nederland 1940-1965*. Rotterdam: NAI.

Kuiper, J.A. (1991). *Visueel & Dynamisch: De Stedebouw van Granpré Molière en Verhagen 1915 –1950*.

Lange, E. D. 1995. *Sober en solide. De wederopbouw van Nederland 1940-1965*. Rotterdam: NAI.

Van Lohuizen, Th. K. 1912. “De Stedenbouw aan de techn. Hoogeschool” *Technisch Studententijdschrift*, nr3: 116.

Micheels, Sabine. 1978. *15 Mei 1941: De Oprichting van de Rijksdienst voor het Nationale Plan*. Delft: Delftse Uitgevers Maatschappij.

Mumford, Eric Paul. 2002. *The CIAM discourse on urbanism, 1928-1960*. Cambridge: MIT press.

“Over het planbureau van de leefomgeving” via <https://www.pbl.nl/over-het-pbl>

Pollmann-Schlichting, M. T. 2006. *Van Waterstaat tot Wederopbouw: het leven van dr. ir. JA Ringers (1885-1965)*. Amsterdam: Boom.

Pollmann, T., K. Bosma, C. Wagenaar. 1997. *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedebouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*. Amsterdam: Boom. Via <https://www.openjournals.nl/index.php/bmgn/article/view/URN%3ANBN%3ANL%3AUI%3A10-1-105188>

Der Reichsarbeitsminister an Reichsminister Kerrl vom 28.9.1935 zit. nach Wolfgang Istel: Entwicklungslinien einer Reichsgesetzgebung für die Landesplanung bis 1945. In: Beiträge zu Raumforschung, Raumordnung und Landesplanung. Dortmund 1985, S. 83.

Rutte, Reinout, and Jaap Evert Abrahamse. 2016. *Atlas of the Dutch urban landscape: a millennium of spatial development*. Bussum: Thoth.

Siraa, H. T. 1989. *Een Miljoen Nieuwe Woningen: de rol van de rijksoverheid bij wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963)*. Den Haag: SDU.

Soer, P. A. "Uitsluitend werkzaam in het belang van verbetering der volkshuisvesting: Woningbouwverenigingen in Utrecht na de invoering van de Woningwet, 1901-1940." MS thesis, UU, 2009. Via <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/34966>

SteenHuisMeurs. *Rhenen Binnenstad: Toonbeeld van Wederopbouw*. In de reeks Gebiedsdocumenten Wederopbouw (Amersfoort: RCE. 2016), 10.

"Het Basisplan van Van Traa" via <https://wederopbouwrotterdam.nl/artikelen/basisplan-van-traa>

Wesdijk, F. M. C. M. 1982. "Regelgeving in de ruimtelijke ordening." *Beleid en Maatschappij* 9.2: 48-64. via https://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:uM5sUOaPJ-EJ:scholar.google.com/+Wesdijk,+F.+M.+C.+M.+1982.+%22Regelgeving+in+de+ruimtelijke+e+ordening.%22+Beleid+en+Maatschappij+9.2:+48-64.&hl=nl&as_sdt=0,5

Wesselink, C. 2014. *Kunstenaars van de Kultuurkamer: Geschiedenis en herinnering*. Amsterdam: Prometheus.

Wet van 22 juni 1901 houdende wettelijke bepalingen betreffende de volkshuisvesting
Wolffram, D. J. "Berkers, E., Technocraten en bureaucraten. Ontwikkeling van organisatie en personeel van de Rijkswaterstaat, 1848-1930." *BMGN-Low Countries Historical Review* 119.2 (2004): 266-267. Via <https://www.openjournals.nl/index.php/bmgm/article/view/URN%3ANBN%3ANL%3AUI%3A10-1-106948>

Van der Woud, Auke. 2010. *Koninkrijk vol sloppen: achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker.